

TANULMÁNYOK

WEHLI TÜNDE

MEGJEGYZÉSEK A KÖZÉPKORI ZÁGRÁBI SZÉKESKÁPTALAN NÉHÁNY LITURGIKUS KÓDEXÉHEZ

A Szent István király tiszteletére szentelt zágrábi püspökség – 1853 óta érsekség – Szent László király egyházszervező tevékenységének köszönheti 1091–1093 körüli alapítását. Az egyházmegye székhelyét a középkori Magyarország püspökségeinek, érsekségeinek többségével szemben jórészt elkerülték a káptalani könyvállományt sújtó pusztítások, sőt, a gyűjtemény tartalmi gazdagságáról és számbeli nagyságáról három – 1394-ben, 1406–1410 és 1426–1433 között összeállított – inventárium is számot ad.¹

Magyarország Mohács előtti könyvállományának a 14. század közepétől kezdődő száz évéből fennmaradt emlékeinek nagyobb része könyvfestészeti szempontból érdektelen. A kisebb rész tekintélyesebb hányadát a késői Anjou-kor uralkodói udvarához közeli reprezentatív kéziratokat követően a 14–15. század fordulójának több-kevesebb összefüggést felmutató, pozsonyi provenienciájú illuminált kódexei mellett a Zsigmond-kor udvari kultúrkörhöz igazodó kötetei jelentik. A 15. század második felének könyvkultúráján belül a figyelem általában a reneszánsz stílusú emlékekre irányul, a későgótika emlékei pedig elsikkadnak. Értelemszerű, hogy a hazai könyvfestészeti kutatások elsősorban a kiemelkedő kódexcsoportokra irányulnak.

A zágrábi székeskáptalan kódexeinek feldolgozottsága könyvfestészeti oldalról meglehetősen kezdetleges és hézagos. Bővebb, de korántsem kielégítő ismereteink a könyvállomány középkori történetének két pólusát érintik: az alapítás körüli első évszázadét, valamint a Mátyás király uralkodásától kezdődő és a 16. század elejére átnyúló periódusét.

Az alábbiakban a középkori zágrábi könyvgyűjtemény liturgikus emlékeivel, illetve a zágrábi úzust követő kódexeivel foglalkozom, három té-

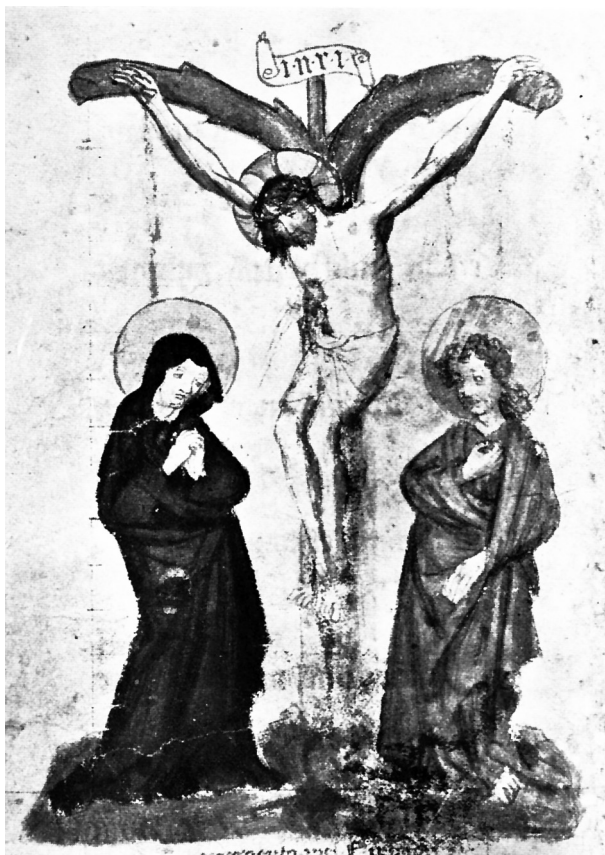
makörön belül.² Kezdeképpen négy kánonképet kívánok a téma eddigi irodalmánál részletesebben elemezni, majd két zágrábi vonatkozású misekönyvet tárgyalok, végül néhány kisebb, későbbi vizsgálódásokat előmozdító észrevételem rögzítem.³

A zágrábi rítusú missalék egy csoportjának kánonképei

A missalék könyvfestészeti szempontból legjelentősebb díszítményei a misekánon szövege elé helyezett és róla elnevezett kánonképek. A kánonképet, amint erről egy kódex képe fölé írt titulus informál, nem a szöveghely vagy a liturgikus funkció, hanem az ábrázolt téma figyelembevételével „ymago crucifixi”-ként ismeri a középkor.⁴

A kánonkép nem volt szerves része a liturgikus kódexnek. Gyakran készült az őrző kódextól függetlenül. Nem feltétlenül volt egy ívfűzet része, önálló lapként is befűzhatték valamely liturgikus könyvbe, akár a szöveg írásánál későbbi időkben is. A kódexek kánonképe a nyomtatott misekönyvek elterjedésével szinte egy időben vált gyűjtők zsákmányává, majd a műkereskedelem kedvelt és könnyen értékesíthető darabjává, a kodikológiának pedig nehezen meghatározható fragmentumává. A kánonképek liturgikus kódexekét meghaladó pusztulása okán is különös értéket képvisel a zágrábi gyűjteményekben fennmaradt négy gótikus stílusú kánonkép.⁵

A Metropolitanska Knjižnica elsőként tárgyalandó kánonképet (1. kép) tartalmazó missaléja (MR 13) készítési korának felső határát a káptalani könyvtár első, 1394-ben lejegyzett inventáriuma kínálja,⁶ az alsót pedig elsősorban paleográfiai meg-

1. Zágrábi missale kánonképe.
Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 13. f. 17v
(Minijatura u Jugoslaviji... után)

fontolásból a 14. század dereka körül Markov javasolja.⁷ A könyvjegyzék e misekönyvre vonatkozó leírása tartalmilag megegyezik a kódex utolsó oldalának (f. 270r) Dominus Blasius Szent Kozmának és Damjannak tett hagyományozására vonatkozó bejegyzésével.⁸ Kétségtelen tehát, hogy 14. századi a kódex, de a kánonképet (f. 17vb) stílusa a könyvjegyzék összeállítása előtti évekhez köti, a korábban javasolt század közepe helyett.⁹ A kánonkép a misekánonnt megelőző oldal kihasználatlan felületére került.¹⁰

A kompozíció akvarelltechnikával készült. Kéretetlen, festetlen háttér elé, barnás talajsávra került a feszület, két oldalára pedig Szűz Mária és Szent János evangélista. A kompozíció szereplőinek hajlékony teste finom íveket formáz. Krisztus megereszkedett karokkal, előredőlt felsőtestével függeszkedik a kereszten úgy, hogy a súly megroggyant térdeire nehezdedjen. Feje jobb karjára dől, tenyerei nyitottak, jobb lábfejét a balra szögezték. Töviskoronát visel, sebei vérzők. Perizóniuma egy derékon jobb oldalára csavart, kevésbé redőzött textil. Mária alakja a fejtetőtől a lábfejig finom S-formát ír le. Mária két kezét melle előtt összekulcsolja.

Az apostol egyenes tartású, alakjának merevségét a kissé előrebillenő csípő és a lehajtott fej vonala oldja fel valamelyest. Szent János jobbát bal melle fölött tartja, balját a köpenyre ejti. Az arcok sematikusak, belső formáikat néhány vonal jelzi. Árnyalásuk barnás, akár a kezeké. Mária fejét és testét kevésbé redőzött, feketével rajzolt kék köpeny fedi. Szent János köpenye barna. A fekete vonalak a testformákat és a mozdulatokat egyenes, szögletekben megtörő vonalakkal követik. Az öltözetek és a fedetlen testrészek tompa színeihez a keresztfá olajzöldje és a vércseppek barnás-bordó tónusa társul. Az arcokon kívül leegyszerűsödtek a ruharedők és a kézfejek is. A kompozíciótípusra és az elhelyezésre jellemzően könyvet kellett volna adni az evangélista bal kezébe, erről azonban lemondott a festő, és értelmetlenül pihenteti azt a köpenyen. Az eddig érzékeltetteken túl további kényszermegoldások és hiányosságok is sejtetik a festő képességének színvonalát. Jellemző például, hogy míg a keresztkarjai legallyazottak, a szára gerenda.

Zentai Loránd már 1987-ben felvetette a kódex zágrábi készítésének lehetőségét,¹¹ ami valószínűsíthető. Viszont a kódex készítési koraként korábban javasolt 14. század dereka korainak tűnik. A kánonkép stílusa alapján a 14. század utolsó negyedében készülhetett, az MR 13-as kódex textusának lejegyzését követően. Talán nem véletlenül tartja újnak az MR 13-as jelzetű kódexet az első inventárium összeállítója sem.¹²

A zágrábi Tudományos és Művészeti Akadémia Archívumának IV. C. 59 jelzetű zágrábi missaléját kánonképének (f. 11r) kvalitása emeli a jelen tanulmány könyvfestészeti alkotásai fölé (2. kép).¹³ A féloldalas kép alárajzolásként is befejezetlen. Környezet, talajsáv nélküli pergamenlapon lebeg Krisztus, oldalán a Szűzanya és a kedvelt tanítvány. A Megváltó megereszkedett karokkal és térdekkkel, előredőlt felsőtesttel, jobbra hanyatló fejjel függ a megrajzolatlan kereszten. Nyújtott, szakállal és dús hajjal körülvett arcán finom vonalak jelzik a csukott szempárt, orrot és ajkakat. Sebeiből sugárban spriccel a vörös vér. Szűz Mária törzse előredől, baljával állát támasztja. Arca kivehetetlen. Az evangélista fejformája kerek, arcvonásai kivehetetlenek. Fejét közepén elválasztott, rövid, apró félkörökből formált hullámokba rendezett dús haj koszorúzza. A szent törzse mellett vezetett jobbja Krisztusra mutat. Balját állá megtámasztására használja. A kép szereplőinek testtartása és gesztusai többkevesebb drámával telítettek. Krisztus nyugalmat sejtető fiziognómiai vonásai és testtartása, valamint szépnek rajzolt testformái keserves kínok helyett csendes szenvedésre utalnak. Ezzel szemben Szűz Mária előregörnyedő alakja és kéztartása fájdalom-

mal telített. Szent János figurájában tetőzik a dráma, melynek eszközei a testtartás, a gesztusok és a mimika. Míg az evangélista lábai a corpus felé irányulnak, teste csípőtől fölfelé kifordul a képből. A kétségbeesés és keserűség vonásaival jellemzett arc mellett a kicsavarodott test, továbbá a lehajtott fej és végül a gesztusok is a lelkiállapot kifejezésének eszközei. A mozdulatok és a gesztusok kifinomultak, ugyanakkor affektálók és túlhajtottak. A miniátor jó képességének mutatója a ruharedők rajza és színezése. A ruharedőket öblös V formákat alkotva vezeti át a törzseken, majd átlós redővonalak segítségével jut el a lábfejekig, ahol spiccekben végződve legyezőszerűen terülnek szét. Karakteresek azok az orgonasípok, amelyek Krisztus bal csípője mellett, kísérőinek pedig bal könyöke alatt képeznek zuhatagot. Ezek a figurákról szinte leszakadó hangsúlyos redőzuhatagok elrendezésükkel és tömegükkel a dinamikus mozgású szereplők közötti vertikális tengelyeket és a ritmikát is biztosítják. Kifinomult a színkezelés és a kolorit is. A drapériák színeit az alapozást nélkülöző felületekre úgy rakta fel a miniátor, hogy a sötétől egyre világosabb árnyalatok felé haladva jusson el a csúcspontokig, amelyeket a pergamen felülete biztosít. Mária ruhája kevés szürkével modellált fehér, palástját a barna tónusai árnyalják. Krisztus perizoniuma szürkéből vált át fehérbe. János – barna öltözetű fölötte – a kék árnyalataival festett köpenybe burkolt. Valószínű, hogy a festőnek nem állt szándékában a fedetlen testrészek színezése, azonban a keresztfa hiánya és a dicsfények felületének szintetizáltsága mellett szólnak.

A mester által használt, tollrajzzal kevert akvarell-technika és kolorit 1250–1300 körül alakult ki Európa északi régióiban. A párizsi könyvfestészet olyan emlékei népszerűsíthették az eljárást és a színvilágot, mint a feltehetően a párizsi Sainte-Chapelle használatára 1317–1318-ban készült misekönyv, illetve a 14. század utolsó negyedének olyan párizsi kódexei, mint Jean de Berry Kis Hóraskönyve, illetve Psalteriuma.¹⁴ A grafikus stílus és a technika 1410–1425 közötti közép-európai elterjedtségét a salzburgi, tiroli és stájerországi jelenlét mellett prágai emlékek sora tanúsítja.¹⁵ Természetesen ez a stílus nem hiányozhatott a korabeli Magyarország művészetéből sem. A lehetséges példák többségét a felvidéki faszobrászat kínálja, de a táblakép- és a könyvfestészetben is jelen volt. Ez az emléktárhely a cseh orientáció mellett az alsó-ausztriai, bécsi művészettel állt kapcsolatban. A Szent István-székesegyház missaléjának kánonképét Zágrábban készíthették, a 15. század első két, esetleg harmadik évtizedében. A kódex készítése körüli években Zsigmond

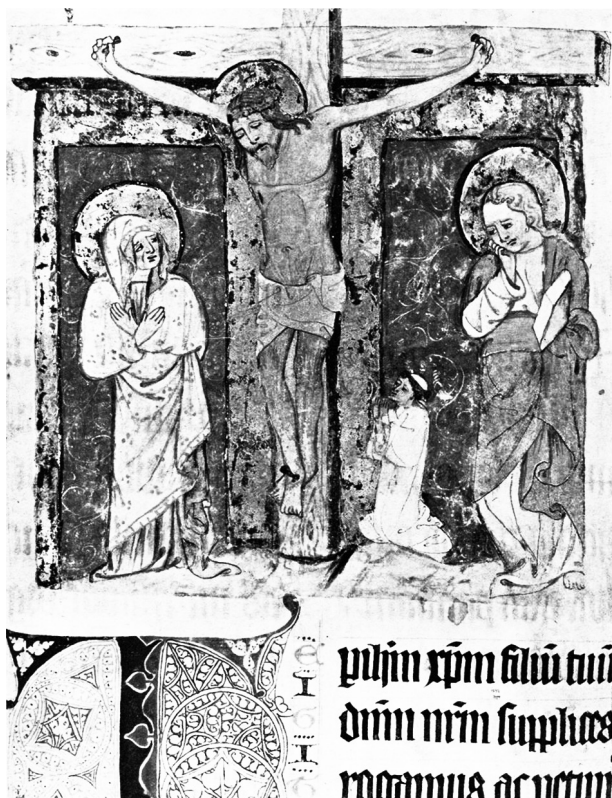

2. Zágrábi missale kánonképe.
Zagreb, Archiv akademija umjetnosti, IV. C. 59. f. 11r

királyhoz több szállal kötődő személyek töltötték be a zágrábi püspök hivatalát.¹⁶ Ennek ellenére úgy tűnik, az egyházi központot nem befolyásolta az uralkodói-udvari művészet, ehelyett Zágráb a mai Ausztria felé mutató regionális kapcsolatokat ápolt.

Az MR 62 jelzetű Missale Zagrabiense kánonképének készítésekor az irodalomban két álláspont kristályosodott ki (3. kép). Az egyik szerint 14., a másik szerint 15. századi a kódex, így kánonképe is,¹⁷ de az évszázadon belüli elhelyezés ez ideig nem történt meg.

A kilenc betűs magas kánonkép (f. 69r) közel négyzet alakú. Krisztus gerendakeresztje a kép szereplőit keretező széles aransáv fölé magasodik, és az alsó szegélyt nyújtó hullámvonallal jelzett talajsávban rögzített. A keretsáv által közrefogott két mező világoskék, fehér hullámvonalakból és fekete pontcsoportokból formált díszítéssel. A töviskoronás Krisztust három szög rögzíti a keresztfához. Barna hajjal és szakállal keretezett arcának belső formáit vonalak jelzik. A halott arca fájdalomtól mentes, ahogy egy kissé megereszkedett, erőteljes teste sem elgyötört, vércseppek sem vehetők ki a szögek környékén. A Szűzanya majdnem frontális beállítású, csupán fejével fordul halott fia felé. Gondosan megrajzolt, éltebb vonásokat mutató arca méltósággal viselt fájdalomról tanúskodik. Kezeit az isteni akarat beteljesülésének elfogadásaként a melle előtt keresztbe fekteti. A telt arcú, a döbönt keserűség vonásaival jellemzett, hullámos, hátrafésült hajú János evangélista a nézővel majdnem szemben áll, baljában csukott könyvet tart, jobbával megtámasztott feje lefelé irányul. A kánonkép szereplőinek színei kopottak. Csupán a keretsáv

3. Zágrábi missale kánonképe.
Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 62. f. 77r
(Minijatura u Jugoslaviji... után)

és a nimbuszok ecsetaránya mondható viszonylag épnek. A testek világos okkerrel készülhettek, Szűz Mária arcán, Krisztus testén a szürkés árnyalás nyomai is kivehetők. Krisztus perizóniuma és János tunikája kevés kékkel árnyalt fehér lehetett, Mária egykor kék köpenyét hármassal arany pontcsomók díszítették, az evangélista zöld köpenyének bélése vörös lehetett. Mária okker tunikát viselt. Krisztushoz hasonlóan Mária és János is zömök, zárt körvonalú figura. Változatos beállításuk mellett rajzuk és feltehetően a színek is a kompozíció térképző eszközei voltak. Az öltözetek redőzetéről az alárajzolás tájékoztat. Kevés, de szélesebb és hosszan ívelő redő tagolta az öltözeteket. A feszület alatt álló tömbszerű figurák, azok arcvonásai és a redőkezelés, különösen az evangélista köpenyének többszörösen hajlított, lágy, puha formákat sejtető redői a cseh–morva könyvfestészet 1360–1370 körüli emlékeit idézik.¹⁸ Ahhoz az irányzathoz közelítik a kánonképet, amely az 1360–70-es években az itáliai trecento művészetére támaszkodva megteremtette a saját, a cseh régióra jellemző stílusát, amiből az 1400-as éveket meghatározó internacionális gótika folytatásaként a 15. század 30–40-es éveinek lágy stílusának is meghatározója lett. A feszület corpora pedig inkább ehhez a későbbi korhoz kötődik.

A kánonkép körüli problémákat nem oldja meg, inkább bonyolítja a kódex egésze. A misekánon szövegét egy biztos rajzú, kék-vörös T(e igitur) filigrániniciálé vezeti be. A betűszár két oldalát medaillonsor díszíti. A medaillonok belsejét egyedinek tekinthető, geometrikus formákba zárt filigránok töltik ki. A kódex fraktúr iniciáléira olykor groteszk fejek (Krisztus-arcok, papi személyek, bohócok) tapadnak. Azonban ezek az egyedinek nevezett iniciálék és a groteszk fejek – és ezt már Kniewald is észrevette – éppen egy másik zágrábi misekönyvben (MR 168) vannak jelen.¹⁹ E kódexszel kapcsolatban két álláspont is megfogalmazódott. A 13–14. század fordulója körüli készítés kiindulópontjául a 14. század végi könyvjegyzék szolgált, amelynek egyik tétele egy olyan missalét jelez, amelynek első és utolsó rubrikája megegyezik az e kódexben találhatóval.²⁰ Csomó Orsolya pedig a zenei anyagra és a paleográfiára támaszkodva ezt az emléket 15. század közepi munkának tartja.²¹ Jómagam a 15. század második negyede mellett voksolnék. A kánonkép közelebről meghatározhatatlan délnémet, osztrák hatás alatt készülhetett. Az iniciálék és groteszkek rokonsága alapján a zágrábi készítés mindkét kódex esetében valószínűsíthető. A keresztfá tövében, Krisztus bal lába mellett egy apró, fehér öltözetet viselő, tonzúrással szerzetes imádkozik térdelve. Amennyiben habitusa eredetileg is fehér volt, a szerzetesben egy remetei (Zágráb) pálos szerzetest sejtethetünk.

Alárajzolásaként is befejezetlen az utolsó kánonkép, amely a zágrábi Tudományos és Művészeti Akadémia Archívuma egy további misekönyvének része (III. D. 23, f. 21v) (4. kép).²² A rajzoló egy egész üres oldalt vehetett igénybe. Felvázolta az ékekkel megtámasztott keresztfát, a rajta függő Krisztust, és hozzáfogott az evangélista alakjához. Krisztus teste alig megereszkedett karokon, csaknem egyenes testtel függ a kereszten. Mellkasa kidomborodik, dereka karcsú. Csípőjét egy elől középen összeesavart lepel takarja. Krisztus feje jobb vállára hajlik, apró karéjok sorából formált hajfürtjei kétoldalt a vállára omlanak. A korszak ábrázolásaira jellemzően a Megváltó töviskoronás. Az arc külső szélét és belső formáit egy-egy alig észrevehető vonal jelzi. Krisztus arca és teste nyugalmat sugároznak, de összerándult kézfejei felidéznek a kínszenvedést. A tanítvány teste frontális. Krisztus felé forduló arca állban keskenyedő. Szemeit, orrát és száját apró vonalak sejtetik. A nyakban végződő dús hajkorona szétbomló, csigavonalba rendezett fürtökből áll.

A kompozíció legkarakteresebb elemei, Krisztus alakja és Szent János feje távoli forrásaként a prágai könyvfestészetnek olyan emlékei vehetők figyelembe, mint az 1409-ben készült Hasenburger Missale,²³

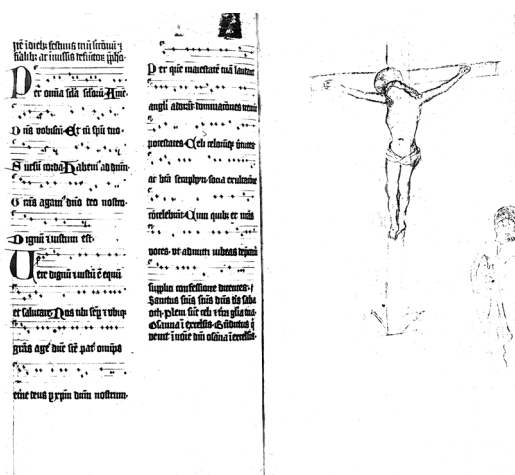
a Metteni Compendium Keresztre feszítés-képe 1414–1415-ből és annak köre.²⁴ Krisztusnak ez a prágai típusa otthonra talált a bécsi könyvfestészetben, ahol a 15. század 30–40-es éveiben is kimutatható. Példaként említhető IV. Frigyes imakönyvének a Sebastian Mesterhez köthető S iniciáléja, a bécsi vagy délnémet missalék egyike, amely a pozsonyi Szent Márton-dóm számára készült,²⁵ illetve a már selmebányai vagy pozsonyi munkaként ismert selmebányai bírósági jegyzőkönyv.²⁶

A tárgyalt kódex kánonképet követő oldalán, a misekánon bevezetője egy két betűsor magasságú rajz (f. 22ra). A kis kompozíció témája az *imago pietatis*. A halott Krisztus háromnegyed alakos, koporsóban áll, a háta mögött magasodó keresztfával. A jobbra dőlő fej formája és a bal vállra omló csipkeszerűen finom hajfürtjei igényességről árulkodnak, de az emberi test anatómiája és a koporsó megkívánta perspektíva meghaladta a rajzoló képességeit. A T(e igitur) kompozíció rajzolója a kánonkép mesterével azonos.

Egy zágrábi misekönyv Salzburgban

A salzburgi Zágrábi Missale (UB III 23) képes, illetve figurális iniciáléit és lapszeldíseit a könyvfestészeti publikációk stílusában a Salzburg-augsburgi missale-műhelyhez, konkrétan a Johannes Bämmler nevével fémjelzett irányzat 15. század utolsó negyedére tehető fázisához kötik.²⁷ Ez az elhelyezés a díszítőelemek kisebb csoportjára nézve és jórészt az ikonográfia oldaláról is elfogadható, ám ez a meghatározás a kódex egészére nem áll, mert a törzsanyagot más típusú és stílusú díszítőelemek jellemzik. Az előbbi anyagból kiindulva vetődött fel a kódex zágrábi készítésének lehetősége.²⁸ A misekönyv készítése és possessora körüli kérdés egy olyan, egymással többé-kevésbé összefüggő darabokból összeállítható és esetleg magyarországi, ezen belül pozsonyi vagy esztergomi készítésűnek tekinthető, az utóbbi évtizedekben figyelmet elkerülő kisebb magyarországi liturgikus kódexcsoport és egy ezen kívül eső missale elemzésének szükségességét veti fel, amelyhez a salzburgi és augsburgi, illetve a „Duna-menti régió”²⁹ könyvfestészetére vonatkozó frissebb ismeretek bevonása kívánatos.

A tárgyalandó csoport egyik karakteres darabja a budapesti Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 222. jelzetű missaléja.³⁰ E misekönyv incipit oldalának élén (f. 4ra) olvasható dedikációs szöveg jurátushoz illően a mű címe és rítusa után adományozóként megnevezi Johannes Pottenberger pozsonyi polgárt, valamint 1480-at jelzi az adományozás

4. Zágrábi missale befejezetlen kánonképe.
Zagreb, Archiv akademija umjetnosti,
III. D. 23. f. 21v (MTA, mikrofilmár)

éveként. Ebben az évben csak a másoló végezhetett munkájával, mert az arannyal festett 1481 és 1482 évszámok a festő kezétől származhatnak.³¹ Az adományozásra vonatkozó bejegyzés a középkori magyarországi könyvkultúra és a városi polgárság kultúrájában, mecénatúrájában új jelenségre figyelmeztet. A polgárosodás színvonalát jellemzi Pozsonyban, hogy a liturgikus könyv megrendelője és possessora már nem kizárólag a könyvet használó vagy reprezentációs igényét kielégítő klerikus, hanem például már városi polgár, mint a jelen kódex mecénása, aki feltehetően mennyei jutalmat remél anyagi és fizikai áldozatvállalásáért, amit a kódex elkészíttetése jelentett.³² A kötet kifestésén két illuminátor munkálkodott. Az első a ff. 4r–82r oldalak iniciáléit készítette. Vele Hoffmann Edith foglalkozott először érintőlegesen, helyét az igénytelenebb hosszú indás osztrák kéziratok festőinek sorában rögzítve.³³ Emellett az illuminátor sajátosságai az iniciálétörzsek zömök, cakkos szélű akantuszainak tömött sorba rendezésében, vékony lécre fűzésében és a lapszéli akantuszok részletformáiban is megmutatkoznak. Végül speciális megoldásként a plasztikus, közepén erezett, félkörívben végződő levelek csúcsainak két oldalára három-három tüskét rajzolt a miniátor. E vonásokat ismerhettem fel a klosterneuburgi Ágostonos kolostor egy 1479-es évszámot viselő misekönyvében (CC 612, f. 104v) továbbá egy ennek a kódexnek a körébe vonható emléken (missale, Bécs, Dominikanerkonvent, Cod. 416/213, 333). A klosterneuburgi kódexszel rokonítja a budapesti misekönyvet P iniciáléja (f. 13ra) is, amelynek belsejébe a klosterneuburgi kódex egy iniciáléjához (f. 104v) hasonlóan megfestett sugárkoszorúba foglalt IHS monogram került. A klosterneuburgi iniciálét a kódexben dolgozó ke-

5. Pozsonyi missale.

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 222. fol. 78ra

zek közül az Engelbrecht Graduale (Heiligenkreuz, Bibliothek des Stiftes, Cod. Neukloster, A 13) bécsi mesteréhez köti irodalma.³⁴ Bécsi-klosterneuburgi orientációt követ a kódex W(ere dignum) iniciáléja (f. 76va) a betű szárán átbújtatott írásszalagot idéző motívumnak, és a misekánont bevezető T(e igitur) iniciáléba komponált Krisztus fejnek (f. 78ra) köszönhetően, melynek variánsait 15. század közepi bécsi kódexek kínálják (5. kép).³⁵

A Széchényi Könyvtár most tárgyalt kódexével indítható a következő díszítőtípust alkotó csoport jellemzése. A második kéztől származó iniciálék első méltatójaként Hoffmann Edith Salzburg felől közelített illuminátorukhoz.³⁶ Hoffmann a 15. század utolsó negyedének politikai és kulturális viszonyaival magyarázta a székhelyén kívül főleg Passaunak és Brixennek dolgozó műhely pozsonyi jelenlétét.³⁷ Az utóbbi évtizedek főleg osztrák kodikológiai kutatásai, melyek a katalogizáló, elemző és módszertani publikációk sokaságát jelentik, a mesterek és műhelyeik, működési területük és hatásuk, a művészvándorlás, valamint a periodizáció alapkérdéseinek felvetésével és megválaszolásával biztos fogódzót nyújtanak a részletkérdések kutatásához. A melki reform alapozta meg a liturgikus könyvek tömeges előállításának igényét, mégpedig a kézirat és a nyomtatott könyv találkozásának pillanatában. Ennek az igénynek a kielégítésére az Augsburg-salzburgi műhely alkalmasnak bizonyult. A helyi hagyományok mellett időben 1400-ig visszanyúló, térben Prágáig, Bécsig, Alsó-ausztriai, regensburgi műhelyekig visszavezethető források segítségével alapozta meg saját, vezető mesterek és műhelyeik, időről-időre változó, széles körben elterjedő stílusát, motívumkincsét és ikonográfiáját.³⁸

A 91rb oldaltól vette kézbe a budapesti kódexet második mestere. Ő a Salzburg-augsburgi műhely iniciáléinak fő sajátosságai közül a keretlécek színek segítségével két részre osztását alkalmazta és E iniciáléja (f. 156rb) karjába korongokat festett.³⁹ Használt intercolumnáris lécet, amelyet átfon egy akantuszleveles inda, s amely kettéválk, végül pedig összefonódik. Az akantusz- és virágmotívumok is karcsú, keskeny, hurkosan végződő szárazon ülnek. A gazdagabban tagolt akantuszlevél (középen kétszer háromujjú levél, a középső hosszan kinyúlik, hogy az indára kanyarodjon, a két végén egy-egy tagolatlan, fűfélelőből formált levélpár) mellett megjelenik egy szerényebb akantusz (kétszer három csúcsban végződik) is. A miniátor ismerte a Salzburg-augsburgi műhelyben kedvelt apró, két kis csúcsban végződő levélkéket is, ezeket kettes, hármas csokrokba fűzte. Szegényes virágrepertóárja a haranglábra, a nagy ovális bimbóra, a szegfűéhez hasonló szirmokkal körülvelt virágfejre és a hosszú, csúcsban végződő porzójú kelyhes, három visszahajtott szirmú virágra korlátozódott. Az eddigiekhez hasonlóan ezek a díszítőmotívumok is a Bämlel-műhely olyan 1476–1481 közötti emlékeinek szerényebb rokonaivá avatják a budapesti kódexet, mint az 1476 előtti és 1482 körüli évekből származó grazi (UB Cod. 74, Cod. 131), az 1476-ban készült salzburgi (UB III 12) vagy a stamsi missalék (Stams, Zisterzienserstift, Cod. 3).⁴⁰ Hoffmann szerint az első mester pozsonyi lehetett, míg a második talán salzburgi vándorművész volt.⁴¹ Egyelőre nincs arra vonatkozó adat, ami alátámasztaná annak a vélekedésnek a helyességét, hogy pozsonyi polgárok Salzbúrgból vagy Augsbúrgból rendeltek volna kódexeket. Ezzel szemben nem kizárt, hogy egy, vagy több egymást követő, a Bämlel műhelyből vagy a Salzburg-augsburgi festőkörből elszármazott miniátort foglalkoztattak Pozsonyban az 1470-es évek második felétől az 1480-as évek végéig. Az igen produktív, a délnémet területeken kedvelt Ulrich Schreier műhelykört több művel igazolhatóan ismerték és igénybe vették Pozsonyban is. Ennek bizonyítékául Nicolaus List 1478-ban a Szent Márton dómnak ajándékozott misekönyvét (Pozsony, Archiv hlavného mesta SR Bratislavy, EL 13) említhetjük. A kódex iniciáléi annak ellenére jó ideje keresik helyüket a gótikus könyvfestészetben, hogy a lapszélek indái szerkezeti, stílári és motívus oldalról egyaránt Bämlel vagy a Missalék műhelyének 1476–1482 körüli periódusához ízőlnek. Egyénibb megoldást az akantuszlevelek mutatnak, melyek egyenesre vágott vége négyszer fogazott. A *Proprium de sanctis* és a *Commune sanctorum* bevezető A és E betűinek megformálásán túl a két apostol, András és Péter ábrázolása is ebbe a művészeti

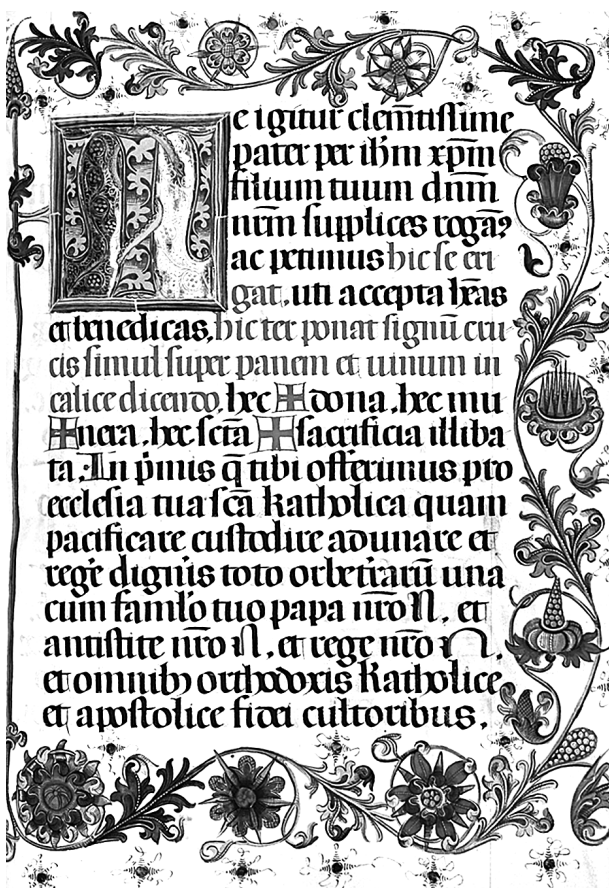
körbe tartozik stiláris és ikonográfiai megközelítésből.⁴² Az eddig bemutatott liturgikus kódexek Augsburgban vagy Salzburgban aktív műhely magyarországi jelenlétének bizonyítékai. Semmi bizonyítékunk sincs arról, hogy Bämle vagy az augsburgi Szent Ulrik és Afra Benedek-rendi kolostor, esetleg a Salzburg–augsburgi, illetve Augsburg–salzburgi műhelyek közül melyik lehetett a termőhelye. Az alábbiakban visszatérek a Salzburgban őrzött Zágrábi Missale tárgyalásához.

Az eddigi irodalom irányította figyelmünket a Zágrábi Missale néhány oldala (ff. 132vb, 177ra, 201va, 202vb és 270va, továbbá ide sorolható a f. 28va is) és a Bämle vagy Salzburg–augsburgi Missale műhely produktumai közötti kapcsolatra.⁴³ A csoport marginális díszítményei iniciálékból vagy lecsonkolt ágat imitáló lécekből kibújó levelesvirágos indák. A hullámvonalat követő indák egymáson olykor átbújtatva kanyarognak, és gyakran végződnek hurkokban. Legszembetűnőbb levéldíszük a két vagy három csúcsban végződő akantusz, mely két-három, köztük egy tagolatlan levélpárból komponált. Ebben a kötetben is fellelhetők a List-féle miscellány tárgyalásakor bemutatott rövid szárazon ülő, kis háromkaréjos és az inda két oldalára festett, három csúcsban végződő apró levélpárok (ff. 132v, 202v). Az indákhoz harangláb (f. 77r), szegfű (f. 202v), gránátalmaféle (f. 201v) és stilizált virágok, például ötszirmú kerek (270va), valamint kehelyszerűen zárt szirmokból kiemelkedő végű porzós bimbók és virágok (ff. 132v, 177r, 202v) tartoznak. A motívumkincs további összetevői az aranygömbök és végül az indaközök vonalakkal sugárszerűen körülvevő aranykorongjai.⁴⁴ Mindkét kódex ornamentikája lazán elrendezett, de a salzburgi vonalvezetése lendületesebb a pozsonyiénál. Az indaornamentika általában Bämle és műhelye repertoárjába illeszkedik, kapcsolata szorosabb az 1476–1482 készült salzburgi missalék némelyikével (Salzburg, UB M III. 12, Graz, UB Cod. 131)⁴⁵ vagy a salzburgi vagy augsburgi Stamsi Missaléval (Stams, Zisterzienserstift, Stiftsbibliothek, Cod. 3).⁴⁶

A Salzburgi Missale lapszéldíszei tárgyalt csoportjának hat színes akantuszleveles, mustrás arany hátterű iniciáléjából ötnek a belsejébe kerültek figurák, illetve szerény szcénák, illetve egy templomépület ábrázolása. Az iniciálék feltehetően egy mester kezéhez köthetők. A mester háromnegyed fordulaton ábrázolt, bő paláttal körülvevő és a ruhátlan test formáit is érzékeltetni kívánó, gondosan rajzolt és árnyalt, mégis sematikus arcú Feltámadt Krisztusa (f. 132vb) lendületesen lép ki a szarkofágból.⁴⁷ Hozzá hasonló, de gyengébben kivitelezett a töviskoronás, szarkofágból kiemelkedő Fájdalmas Krisztus (f. 177ra).⁴⁸ A keresztjét tartó háromne-

gyed-alakos Szent András (f. 202vb)⁴⁹ arcvonásai a feltámadó Megváltóéit idézik. Az apostol testét bő, gazdag redőzetű ruha és palást fedi. A zöld fűvel borított talajon álló Péter apostol megformálása a testvéreéhez hasonló, arca azonban meglepően jól modellált, akár a palástredőt és a kulcsokat fogó kezek (f. 270v).⁵⁰ A bemutatott kompozíciók többsége a Bämle-műhely produktumai között fellelhető. Mégis, a Feltámadt Krisztus kivételével stílus és formaadás szempontjából egyetlennek sem ismerem közeli rokonát. A két Krisztus közötti különbség a salzburginak a stamsiéhoz (f. 97r)⁵¹ viszonyítva sematikusabb arcán mérhető. És végül, társtalannak tűnik e csoport félköríves apszisú, nyugati tornyos, félköríves, kör alakú és téglalap alakú, ólomüveggel is ellátott ablakokkal román korinak nevezhető temploma (f. 201va).⁵²

A Salzburgi Missale marginális díszének törzsanyaga 68 oldalra terjed ki. Ebből összesen négyre került figurális-jelenetes vagy szimbolikus ábrázolást tartalmazó kompozíció. A kódex e részében a lapszéldísz szintén az iniciálék kereteiből vagy a lapszéltre, illetve a kolumnák közé festett lécből kiágazó. A lapszéltípust a kódex 167. recto oldala demonstrálhatja a leghitelesebben (6. kép).⁵³ A szövegtekercs bal oldalán egy – az iniciálék keretével két kis levél segítségével csatlakozó – okkeres lécs fut végig. Ebből alul egy akantuszinda bontakozik ki, mely három oldalt ível át. A keretdísz vázát a kanyargó inda adja, melyet akantuszlevelek tövéből kinyúló és hátrahajló száraz törnek meg úgy, hogy a virágfejeknek csaknem medaillont idéző keretet biztosítsanak. Az indát akantuszlevelek tagolják. Az akantuszok közepe egy nagyobb, csipkézett szélű levélmotívum, melynek két végét tagolatlan levelek képezik. E levelek erezte maga az inda. A salzburgi kódexben két ritkának mondható levélforma is feltűnik. Az egyiket a tagolatlan, de írászalaghoz hasonlóan „hajtogatott” levélsor jelenti,⁵⁴ a másikat a párhuzamos fenyőtüske-sorra emlékeztető megoldás.⁵⁵ A virágfejek és bimbók szemközt vagy oldalnézetűek. A szemből ábrázoltak kockahálózott kúpos közepét ötszirmú levelek és tüskék fogják körül. A szirmok végei egyaránt lehetnek ívesek vagy hegyesek, és több irányban elhajolhatnak. A szirmok belső tagolását vonalrajz változatai és különböző színek biztosítják.⁵⁶ Ennek a típusnak karakteres variánsai a szegfűk.⁵⁷ Az oldalnézetben ábrázolt virágok szirmai csészéből emelkednek ki. A magas, hegyes porzóval ábrázoltakat általában magas, feszes, olykor visszahajtott szélű mellett ovális és körformába rendezett szirmú, vagy apró kerek szirmú, „tüskés” porzójú virágok képviselik.⁵⁸ E virágcsoporton belül is felbukkannak a fentiek, hasonlóképpen a szegfűk variánsai is.⁵⁹ Végül

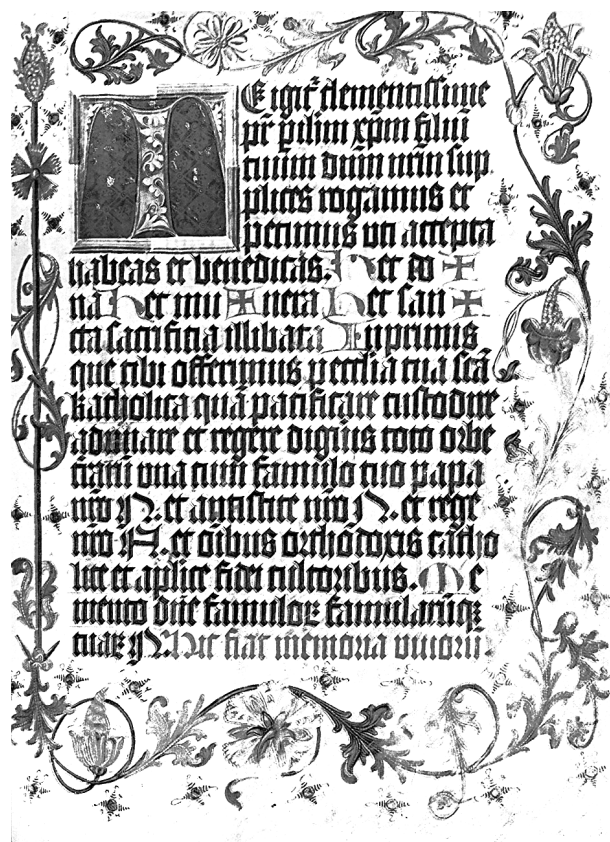

6. Salzburger missale.

Salzburg, Universitätsbibliothek, MS III 23. f. 167r (l. 27. j.)

az indadíszek további karakterisztikumai a pontokkal díszített aranyrügyek, az aranykorongok, melyeknek négy vonalkázott sugarát kanyargó vonalak is gazdagítják. A második csoport lapszéldíszé összességében lendületesebb és dúsabb, motívumokban gazdagabb az első csoportba tartozókéénál. A most tárgyalt csoport kolorit szempontjából is meghaladja a másikat. A néhány oldalas együttes mestere színvilágát a hidegebb rózsaszín, kék és zöld határozza meg, melyek főleg a levélornamentikát jellemzik. Hozzájuk viszonyítva az arany, a vörös és az okker elenyésző. A törzsanyag koloritját a színek sokfélesége határozza meg. A középtónusú rózsaszínek, kékek, zöldek, lilák és okkerek ritmikusán váltakozó foltjai az összkép meghatározói.

A Zágrábi Missale ornamentikájának törzsanyaga motívumkincs és színhasználat szempontjából nem jellemző az 1470–1480-as évek Bämmler-műhelyének, sem Salzburg–Augsburg miniátorainak könyvfestészetére, ezzel szemben a tárgyalt pozsonyi misekönyvek Ulrich Schreierétől eltérőnek mondott, a maga korában tekintélyes és kedvelt illuminátor irányzatához köthető kis csoportja ezekbe belesimul.

7. Pozsonyi missale.

Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss I 20. f. 67r

Többek között ezért lehet érdekes számunkra az a pozsonyi használatra készültnek tekintett esztergomi rítusú misekönyv, mely jelenleg az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár tulajdona (Mss I 20). A kódex nem csak jelenlegi, megcsontított állapotában szerényen díszített. Eredetileg is csupán hét díszített oldala volt. Egész oldalas kánonképén kívül három díszoldalának feltehetően figurális iniciáléját is kivágták (ff. 74rb, 90va, 159ra). Jelenleg mindössze két oldal ép (ff. 67r, 86r) (7–8. kép).⁶⁰ Az alábbiakban ezek képezik vizsgáldásunk tárgyát.⁶¹ A lapszél indájának szerkezete mellett indaornamentikájának több motívuma is sikeresen vethető egybe a Salzburger Missaléban megfestettekkel. A 67r. oldal akantuszai közül a f. 167r. oldalon megtalálható a száron vezetett gazdagabb akantuszlevél, valamint a hajtogatott és a fenyőtüskét idéző is.⁶² A salzburgi őrizetű misekönyv szembe nézetben ábrázolt virágfejei közül több is jelenlévő az esztergomi kódexben. Közöttük van a kerekszirmú és a csücskös tüskés típusú (f. 67r, 159r, 111r).⁶³ A szemből megfestett szegfű Esztergomban is több oldal (67r, 74r, 111v) motívuma.⁶⁴ A tüskét imitáló szirmokkal körülvett porzójú, profilban megjelenő virágokat

iam nō sū in mūdo. Et hū
in mūdo sū et ego ad te
venio. Officium. Ascendit cruce
in bilagone et dñs in voce tube
allā. lēnt. **S**acrificiū tibi
dñe p filij tui supplices uite
venerabili ascensione dese
cimus pñā quīs ut uos per
ipm hys cōmencis sacro
tās ad celestia consurgam?
Qui teni. Com. **O** cū et
lōu cū es ego seruabā eos quos
dedisti michi allā uine ad te ve
nio nō rogo ut tollas eos tenui
to sed ut serues eos a malo allā
allā. compl. **T**ribue quīs
dñe ut pñā sacramenta q̄
sumptimus illuc tendat
xpianē dūcaguis affectus
quo teni est uia substantia
ihs xps dñs n̄r. Qui teni.
In die ascensionis dñi ad
asplione aque bñdixit. dñi
aqui. **S**. Dñe apud te est fons
uite. Et in uide tuo uidebimus

Ous sempit. **G**lō. lumen.
ue dñs reduc uos ad
societate celestū gaudiorū
ut grā tu spūs senatus cog
ni tui facias intrare atq;
ab eo puenat hūilitas gre

gis quo pascit celsitudo pa
storis. **P**eruenit. **A**d pascia
nem. h̄m. **I**te in orbem. **A**l
cendens xps in altā allā. **R**ap
tuam duxit captiuitate allā.

Tribue quīs op̄. **G**lō.
deus ut uiuere feli
citas hodie illuc filio
ruū tuos dirigatur in fi
lio quo in tuo uingento te
qui est substantia ihs xps
dñs n̄r. **Q**ui teni. **I**n uer
sione. **S**alue festa. **P**rius.
Ihu uia redemptio. **S**. **A**lcendit
deus in uolūtagone allā. Et dñs
in uoce tube allēuia. **O**ratio.

Dñs qui uos rediens
dñe et ascensionis ei
letabunda sollempnia cele
brete fecisti tā famulis tuis
ut uenientis sc̄is grām
purificatis mentibus suscipi
merem. **R**. **A**d magnā missā.

In ga
lila q̄
adunat
m̄ aspi
cutes
in celū
allā
quead

9. Salzburger missale.

Salzburg, Universitätsbibliothek, MS III 23. f. 28r (l. 27. j.)

egy gazdagabb és egy szerényebb változat képviseli Esztergomban (ff. 90v, 159v).⁶⁵ A tölcserformába rendezett, visszahajló szélű szirmoktól közrefogott porzójú virágfejek (ff. 67r, 111v) is van salzburgi megfelelője.⁶⁶ A csúcsos porzójú, szirmokkal körülvett virágoknak mindkét formáját hasznosította az esztergomi kódex festője: a pontokkal tagoltat és a csigaház vonalban vezetettet is (ff. 67r, 86r, 159v).⁶⁷ A szirmok összezárásának köszönhetően barázdált kerek és ovális virágformák képviselői a magyarországi kódex két oldalára kerültek (ff. 90v, 111v), az ausztriai képviseletük ennél bőségebb.⁶⁸ A felsoroltakon kívül még számos apró részlet összevethető lenne. Ez alkalommal ehhez a kérdéskörhöz még az a megjegyzés kívánczik, hogy a színskála és a színek elrendezése is rokon a két kódexben.

A Salzburger Missale notatum törzsanyagának figurális iniciáléi stílus és minőség szempontjából nem egységesek. Az Utolsó ítélet Krisztusa és sírköből kiemelkedő feltámadók rajzolásban és festésben tehetséget nem mutató kéztől erednek (f. 17ra). Krisztus arcvonásai gyengébb változatai a Gyermeke Jézusának (f. 28r) (9. kép).⁶⁹ Megállapíthatatlan, hogy a párnán ülő Jézus milyen előkép alapján készült, az azonban biztos, hogy a frontálisan ülő csecsemő megrajzolása gondot jelentett a miniáornak. Ugyancsak szokatlan feladat lehetett a Szentlélek galambjának megfestése (f. 149r).⁷⁰ Jelenlegi ismereteim szerint a két utóbbi kompozíció a Salzburg-augsburgi festőkörben egyedi megoldást képvisel. Míg az Esztergomi Missale marginális ornamentikája stílus és motívumkincs szempontjából a Salzburger Misekönyvnek rokona, a 86r oldal Krisztus mennybemenetelét kísérő figurái idegenként hatnak a Salzburg-augsburgi festőkör keretei között.

A stílus körüli kérdések felvázolása után következzen a Zágrábi Misekönyv ikonográfiai elemzése. A figurális-jelenetes iniciálék a Misekönyv liturgikus kalendáriumot és az *Ordo missae*-t kö-

vető szerkezeti egységei között oszlanak meg. A *Proprium de tempore*-t az Ítéző Krisztus (f. 17ra, A[d te levavi]: szivárványon trónoló vörös palástos, kínszenvedése jegyeit láttató, áldó és elutasító gesztusú Bíró, lábai előtt glóbusz, lent két sír, egy-egy feltámadóval) vezeti be. Karácsonyhoz a Gyermeke Jézus (f. 28rb, P[uer natus]: párnán ülő ruhátlan, baljában glóbuszt tartó gyermek) tartozik. Húsvét ünnepét a Feltámadt Krisztus (f. 132vb, R[esurrexi]: sírládájából kilépő, vörös palástos Krisztus sebheyles jobbjá áldó, baljában keresztes zászló) jelzi. Krisztus mennybemenetele ünnepének témáját maga az ünnep adta (f. 145ra, V[iri galilei]: az égből emelkedő Krisztus lábai az égből és az Olajfák hegyének csúcsán maradt talpnyomai). Pünkösdre a Szentlélek eljövetele (f. 149rb, S[piritus domini]: a betű felső ívében a Szentlélek galambja frontálisan, sugarakkal körülvéve lebeg, a betű alsó térfele épületre utalás céljából kockahálójával kitöltött) vonatkozik. A kánonképet tartalmazó lapot kivágták. A misekánon T(e igitur) iniciáléjához (f. 167ra) betűszárra tekeredő kígyó tartozik. A Fájdalmas Krisztus (f. 177ra, D[omine ne in tua]: sírládájából kiemelkedő Krisztus, baljával mellsebére mutat) a *Proprium de tempore pars aestivalis* első képes iniciáléja. Ezt követően ünneplik Róma egyházai templomszentelésük évfordulóját. Az ünnep miséjét bevezető iniciálékban egy templomépület áll (f. 201va, T[erribilis]: a templom félköríves apszisú, tornya ablakában keresztes zászlóval). A *Proprium de sanctis* bevezetője Szent András apostol (f. 202vb, D[ominus Deus]: álló apostol, András kereszttel). Szent Péter apostol (f. 270va, E[go autem]: Szent Péter álló aggastyánként, jobbjában kulcsot tart) pedig a *Commune sanctorum* bevezetője.

A középkori misekönyv funkció és minőség szempontjából legrangosabb díszítőeleme az anyjával és a kedves tanítvánnyal, esetleg további sirató figurákkal körülvett Krisztust a kereszten ábrázoló kánonkép. A könyvtípus további képeinek, képes és figurális iniciáléinak többsége Krisztus és Szűz Mária életéből vett témákból táplálkozott, jórészt az egyházi év fő ünnepeihez igazodva. Helyenként és koronként aktuális dogmatikus témákkal vagy szentek, például lokális tiszteletet élvezők ábrázolásaival bővíthetett a képsor. A Zágrábi Missale iniciálékba foglalt kompozícióinak témája olykor elszakad az évszázadokat átívelőktől, és a díszítőelemek szigorúan követik a misekönyv szerkezetét, jelzik egyes tartalmi egységeit. Noha a szóban forgó kódex képsora a korabeli Bämle-műhely kedvelt ábrázolásaihoz ízi, még ehhez a kódexcsoporthoz kötődve is felmutat néhány speciális vonást.⁷¹

A misekönyv advent első vasárnapját ünneplő képe a 15. század utolsó negyedében szokatlan.

Ekkoriban ugyanis az ünnep perikopáját általában a Bevonulás Jeruzsálembe-témával illusztrálták, hogy Krisztus dicsőséges introitusára koncentráljanak a hívek. A tridenti zsinat hivatalos misekönyvében a virágvasárnapi esemény az Utolsó ítélet triumphusának eszeileg bevezető mozzanatává halványult, és képi helyét Dávid király Úrhoz fohászoló zoltárának incipitjében (Zsolt 24:1) átadta Advent második vasárnapja eszkatologikus víziójának, az Utolsó ítéletnek (Mt 25:31). Ennek a folyamatnak a kezdetét jelenti a 15. század elejétől népszerű, és a misekönyvek e helyén máshol véletlenszerűen felbukkanó, ezzel szemben Bämlel misekönyveiben és a csoport legtöbb darabjában helyet kapó, olykor Krisztus két oldalán karddal és liliummal, valamint feltámadókkal, esetenként intercesszorként fellépő Szűz Mária és Szent János alakjával gazdagított variánsa. A Zágrábi Missale képtípuson belüli sajátossága az ítéző Megváltó lábai elé helyezett világgömb, mely francia-burgundi gyökerű. A téma reprezentatív ábrázolását a Limbourg testvérek által elkezdett Très Riches Heures du Duc de Berry 1480 körüli, Jean Colombe kezétől származó lapja kínálja. A kompozíció terjesztésében szerepet kaphattak a kereskedelmi méretekben előállított és Európa-szerte kedvelt 15. századi flamand óraskönyvek.⁷²

A karácsonyhoz tartozó Jézus születése ikonográfiai sémáit a csoport néhány kötetében a Megváltó ruhátlan kisgyermekként, párnán jobbra fordulva ülő, kezeit olykor beszédre emelő vagy gyümölcsöt (?) tartó figurája váltja fel.⁷³ Ezekkel szemben a Zágrábi Misekönyv gyermek Jézusa a nézővel szemben ül, baljában a világmindenség feletti hatalmának szimbólumával, a glóbuszal. Ez a kompozíció társaihoz viszonyítva határozottan közelíti a párnán, azaz a bölcsesség trónján ülő emberré lett istent az emberből istenné lett *Salvator mundi*hez. A karácsonykor világra jött gyermekkel a Jézus gyermeksege evangéliumi és *Legenda aurea* kínálta elbeszéléseken túl irodalom alig foglalkozik. A képtípus a Jézus születése témával összefüggésben alakult ki. A ruhátlan gyermek Jézusok álló alakjai a 14. században jelentek meg a kolostorba belépő leányok „lelki vigasza”, ájtatosságra készítő játéka-babájaként. Főleg az adventi időszakban foglalatostkodtak ezekkel a babákkal a női kolostorok lakói, öltöztették őket és ájtatoskodtak körülöttük. A ruhátlan gyermek Jézusok kezébe olykor glóbusz is került.⁷⁴ A középkori művészet talán leggyakoribb témáját a Szűz Mária a gyermek Jézussal kompozíciónak az a változata jelentette, amelyen a gyermek az anyja ölén, azaz a *Sedes Sapientiá*-n trónol. A trónoló, glóbuszt tartó isten-gyermek már a 14. században önállóan is megjelent.⁷⁵ Ilyen formán

a gyermek Jézus és a megváltó Krisztus személye, a születés és megváltás közötti kontextus vizuálisan is érvényre jutott. Ezt az összefüggést a párnára mint Bölcsesség trónjára ültetett, keresztes világgömböt tartó ruhátlan kised Jézus képtípusa fejezhette ki a legközvetlenebbül. Ennek az ikonográfiai típusnak legkorábbi szobrászati emléke 1376–1390/1410 között, Itáliában készült.⁷⁶ A kompozíciót és kultuszát a szerzetesrendi, főleg női kolostorok ájtatossági igénye hozta létre. Gyökerét egyfelől olyan látomások teremtették meg, mint amilyenben Assisi Szent Ferenc részesült Greccióban 1223 karácsonyán (az általa készített jászolban fekvő jelent meg szemei előtt a gyermek Jézus⁷⁷). Másfelől ihletői olyan misztikus írások voltak, amelyek például a gyermek Jézus látásából táplálkozó meditáción keresztül az ájtatosságon túl az emberi lélek és Isten misztikus egyesüléséhez vezettek. Ludolphus de Saxonia 1370 előtt írt *Vita Christi*-je foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. A szerző olvasóját a jászolban fekvő törekeny „emberi” csecsemőtől az emberiségért önmagát feláldozó „spirituális” Krisztushoz segíti át a vizuális látásból kiinduló belső meditáció segítségével.⁷⁸ Ludolphus műve a 15. század utolsó negyedének népszerű olvasmányai közé tartozott. Kedveltsége a mű ekkori kéziratos példányainak sokasága mellett az első, 1472-es költőt követő Koberger-féle és egyéb kiadásainak során mérhető. Ludolphus nagyban hozzásegíthetett az eddig leginkább apácaolostorokban kedvelt képtípus szélesebb társadalmi körökön belüli eljutásához. Ez a műfaji gazdagodás mellett a sokszorosítással előállítható ájtatossági képek elterjedését hozhatta magával.⁷⁹

Krisztus feltámadása, mennybemenetele és a Szentlélek eljövedele a római katolikus dogma legfontosabb, ugyanakkor misztikumánál fogva legvitatottabb tanai közé tartoztak. Az első két, Krisztus sebeit hangsúlyozó téma Zágrábi Misekönyvön belüli iniciáléképe a Krisztus teste, az eucharisztia liturgiájának előkészítője. Ebbe a gondolatkörbe tartozik a misekánon T iniciáléja is, hiszen a botra tekeredő kígyó Mózes póznára erősített gyógyítást hozó, életet adó kígyójaként a Megváltó előképe (Szám 21:4–9, Iz 30:6, Bölcs 16:7).⁸⁰

Pünkösöd ünnepének iniciáléja a Szentlélek galambjával és a templomépületet idéző fal- vagy háztetőfélével az apostolok gyülekezete helyett célzás a már megalapított földi egyház intézményére.⁸¹

A misekönyv valamely példányát használó egyházi intézményre a keresztes zászlóval ékesített templomépület utal, az egyházalapítás évfordulójának ünnepéhez érve. Szent András apostol az utolsó próféta tanítványaként és Krisztus első követőjeként kerülhetett a misekönyv egyes szentjei élére,

testvére, Szent Péter pedig Róma első püspökeként a szentek összességét idézhette.

A Zágrábi Missale szűkszavú, összefogott kompozíciói nem az evangéliumi eseménytörténetet bontják ki vizuálisan, hanem elsősorban a megváltás dogmáját közvetítik emblematisz mozzanatok közvetítésével. Az egyház, a templomépület pedig az egyház szerepét, erejét reprezentálja. A képsorban ájtatossági képek is helyet kaptak. Ilyen a 14. századtól a misekönyvek ikonográfiai programjában gyakori *Vir dolorum* és a Gyermek Jézus.

A Zágrábi Misekönyv ikonográfiai programját nem a megrendelő és nem a készítő műhely könyvfestője fogalmazta meg. A 15. század második felében aktív Salzburg-augsburgi missale-műhely misekönyveinek kompozícióit Johannes Bämmler dolgozta ki, és állította össze a képsort munkásságának 1450–1470 körüli éveiben.⁸² A képsor az alábbi képekből állt: 1. adventhez: Utolsó ítélet (többé-kevésbé egyforma kompozíciók, a gazdagabbakon Krisztus karddal és liliummal, alatta Szűz Mária és Szent János evangélista, esetenként feltámadók, néha az Úrhoz fohászkodó Dávid király), 2. a karácsonyi miséhez: Jézus születése, 3. a feltámadáshoz: koporsóból kilépő vagy csukott fedelű koporsó előtt álló Megváltó, 4. Krisztus mennybemeneteléhez: Krisztus égbe emelkedő lábai, talpnyomai a hegy csúcsán (olykor, mint az Esztergomi Missalében Szűz Mária és János apostol a csoda tanúi), 5. Pünkösdhöz: egy épület (templom?) fölött a Szentlélek lebegő galambja, az épület ablakain kintő Szűzanyával és Szent Péterrel, fejük fölött vörös lángnyelvekkel, 6. a misekánon előtt kánonkép (többnyire háromszereplős, de néha Mária Magdolna is a kompozíció része), 7. Veronika kendője a kánonkép alatt (de néha a kódex egy távolabbi lapjára is kerülhetett), 8. a misekánon incipit iniciáléja változatosságot mutatott (Krisztuson kívül a bokorba beleakadt kost feláldozni készülő Ábrahám, továbbá Mózes és Áron kerülhetett ide), 9. Krisztus teste ünnepének megjelenítője a koporsóból kiemelkedő Fájdalmas Krisztus, 10. a templomszentelés napjához keresztes zászlóval ékesített templomépület került, 11. az egyes szentek miséinek élén többnyire az adventi ünnepkört bevezető Szent András apostol állt, akit néha Szent Szilveszter, a kereszténységet államvallássá tevő első pápa váltott fel, 12. a szentek közös miséjéhez pedig Szent Péter apostol-fejedelem tartozott, akinek gondjaira bízta Krisztus a földi egyházat.⁸³

A Zágrábi és az Esztergomi Missaléval kapcsolatban megfogalmazottak az alábbiakban összegezhetők. A salzburgi Zágrábi Missalét eddigi irodalma Beckensloer Jánossal (Johannes Beckenschlager, Beckensloer, Boroszló, 1435 körül – Salzburg, 1489)

hozta kapcsolatba. Az itáliai tanultságú főpap pályafutását Mátyás király híveként kezdte. 1465-ben váradi, 1468-ban egri püspök lett, majd 1473–1476 között az esztergomi érsekség élén állt. 1476-ban elvesztette a magyar király kegyét, ezért III. Frigyeshez menekült. 1480-ig a bécsi püspökségben töltött be hivatalt, majd 1482-ben a salzburgi érsekség adminisztrátora lett, 1487-től haláláig a salzburgi érsek méltóságát viselte. A humanistákhoz hasonlóan Beckensloer is szívesen vette közre magát könyvekkel. Gyűjteményét Vitéz János tizenhat ókori auktor Esztergomból magával hozott kódexével alapozta meg.⁸⁴ A főpap a liturgikus könyvek iránt is érdeklődött. Ennek legkorábbi tárgyi emléke az a váradi misekönyv lehetett, amelyről egy levelében ír. A kötetet a váradi püspöki székbe történt beiktatásától kezdve használta és Salzburgba is magával vitte. Arról tájékoztatja a váradi püspökséget, hogy végrendelete végrehajtójára bízta e könyvnek a váradi püspökségbe való visszajuttatását.⁸⁵ Salzburgban a nagy tekintélyű Bernhard von Rohr hercegérsek (1478–1489), a melki reform liturgikus végrehajtójának felügyelője egy monumentális, ötkötetes misekönyv elkészíttetését kezdeményezte. A misekönyvön Ulrich Scheier, majd Berthold Furtmeyer dolgozott. Beckensloer már Rohr érsek életében felügyelte a misekönyv készítését, és még az ő utóda is foglalkozott vele (München, BS Clm 15708–15712). Beckensloer 1480 körül saját használatára egy Caerimoniale Missalét (Salzburg, UB Ms III. 41) is készíttetett egy salzburgi műhelyben.⁸⁶ Ahogy a Rohr Missalében, úgy ebben a kötetben is helye van Beckensloer címerének.⁸⁷ A Zágrábi Misekönyv nem tartalmazza az érsek címerét. Azt a feltételezést, hogy egykor ez a könyv is Beckensloeré volt azon észrevétel sugallta, hogy kötése – fekete bársony, gótikus veretekkel – hasonlított a Caerimoniáléhoz. A kötés 1962-ben történt restaurálásakor kiderült, hogy ez utóbbi eredetileg zöld bársony borítású volt.⁸⁸ A Caerimoniálétól eltérő kötés és a tulajdont jelző címer hiánya feltételezi, hogy a kötet nem tartozott Beckensloer személyes könyvtárába, de mégis összefügghetett vele. Talán valakinek a megbízásából készíttethette, vagy ajándéknak szánhatta, illetve saját érdeklődése inspirálta a készíttetésre. A kódexszel leginkább salzburgi évei alatt, tehát 1482–1489 között, feltehetően itteni munkássága elején foglalkozhatott. A Szent Imre herceg zágrábi formulára jellemző kalendáriumi szereplése⁸⁹ által bizonyítottan tekintett zágrábi rítusú Missaléval szemben az Esztergomi pozsonyi használata mellett felhozott érv, hogy a 19. században Nagyszombatban volt, nem elegendő. Az esztergomi könyvtárak közismert hanyattatásai ellenére legalább akkora biztonsággal feltételezhető

anc. scs. scs. dñs ds saluati. Iesu sūt celī et tñ glā
na osanna in excelsis. **en**edict qui uenit in nōie dñi:
osanna in excelsis.

Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 70. f. 11vb
(Minijatura u Jugoslaviji... után)

Szakirodalma a szöveg írásából kiindulva nem megalapozatlanul tekinti 13. századi, német nyelvterület használatára készült korai gótikus emlékek az MR 70-es jelzetű missale notatutumot.⁹⁰ A kódex kánonképe a misekánon szövegét megelőző oldal b oszlopának szöveg alatt üresen maradt felületére került (f. 11vb) (10. kép).⁹¹ Ikonográfiai típusa és bizonyos formai elemei alapján valóban a 13. századba illeszthető ez a kompozíció, ahová az utolsó, e kódexszel könyvfestészeti szempontból is foglalkozó katalógustételében Dragutin Kniewald helyezte.⁹² A lehajtott fejű, kereszten térdeire nehezédő, kissé elfordított csípőjű, lábait egymáson kecsesen átvető, nyitott tenyerű, csípőtől a térdig érő perizóniumot viselő Krisztust a 13. század második harmadának francia művészete a román kori stíluselemek és motívumok felhasználásával fogalmazta meg. Ehhez a Krisztushoz viszonylag egyenes tartású, statikus Szűz Mária és kissé hajlított testű Evangélista Szent János tartoznak. Fejtartásukat, arcvonásaikat a kontempláció és a szomorúság határozza meg. Ehhez igazodik a Szűzanya gesztusa is, a bánat hagyományos mozdulataként állát jobbjával megtámasztja. A korszak keresztre feszítés kompozícióinak jó részén az evangélista jobbjának gesztusa is hasonló. Emellett a 10–11. századtól néha orans vagy beszélő. A zágrábi misekönyv képe is ez utóbbiak valamelyikét követi, de az elrajzolás nem biztosítja a pontosítást. Mindketten redőkkel sűrűn szabdalt öltözetet viselnek, amihez a Szűzanya esetében a fejre lazán boruló, a hajfürtöket láttató kendő borul. Elvben a köpenyek egyik vége az egyik vállon átvetve a könyök alá behúzva lendül át a másik kar alá, hogy a derékon rögzítést találjon. A kar alatt V-formájú, a másik oldalon orgonasípszerű redők keletkeztek, a tunika alja pedig laza hullámokban terül szét a lábfejek körül. Krisztus ágyékkendőjét pedig úgy csavarták a csípő köré, hogy az a jobb oldalról kiindulva és a testet körülvéve a bal oldalon a derék körül meggyűrődött textilbe csússzon. A rajzoló nem volt tisztában sem a viseletekkel, sem a redőszerkezettel, ezért redővonalai kissé értelmetlenek.

Az evangélista arcát a homlok fölött gyűrűsorba rendezett, majd onnan leomló hajtincsek kerekedezik. Ez a francia eredetű motívum a 13. század derekától a német területeken is közkinccsé vált. A rajzbeli fogyatékok ellenére a kompozíció egésze a testtömegek és a mozdulatok elhelyezéseinek köszönhetően kiegyensúlyozott. A feltételezett keletkezési helyet figyelembe véve nem lehetetlen, hogy a kódex valamelyik alsó- vagy felső-ausztriai kolostor scriptoriumának produktuma. Két eset lehetséges. Az egyik, hogy egy a zágrábi kódex készítésekor már elfelejtett vagy rontott kánonkép szolgált a rajzolónak modellként. A másik lehetőség, hogy a szerény rajz már a zágrábi használatához kötődik. A zágrábi kódex kánonképének kompozíciója és az elrajzolt redők mögött sejtethető vonalak a *Zackenstil*-lel hozzák kapcsolatba emlékünket. Konkrétabban olyan emlékek állhatnak a háttérben, mint az 1275–1280 körüli St. Floriani Missale⁹³ vagy a Spital am Phyrnből származó, felső-ausztriai misekönyv az 1280–1290 közötti évekből.⁹⁴ Ebből arra következtethetünk, hogy a Kánonkép a misekönyvvel együtt érkezett jelenlegi őrzőhelyére. A stílus és a motívumok ausztriai, esetleg délnémet proveniencia mellett szólnak. Viszont adatok hiányában kideríthetetlen, hogy zágrábi megrendelésre készült-e a kódex, illetve a székesegyház volt-e az első possessora, ám későbbi bejegyzései alapján biztosra vehető, hogy megfelelt a zágrábi úzusnak.⁹⁵

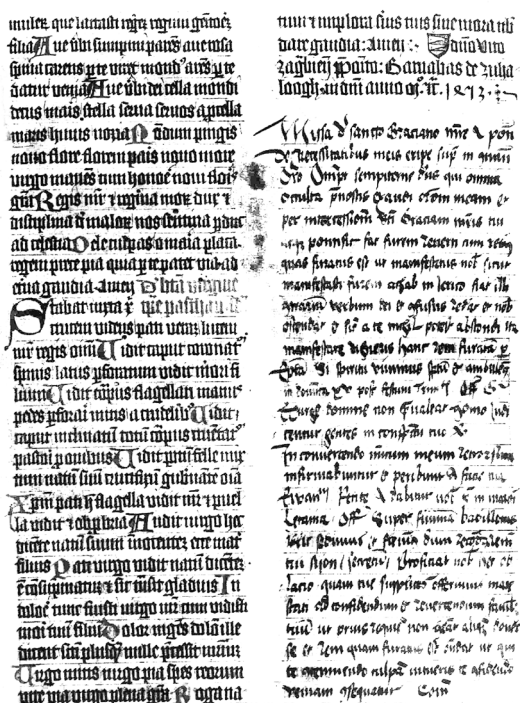
A káptalani könyvtár MR 26-os jelzetű zágrábi missaléja egyszerű vörös-kék filigrános iniciálékkal díszített (11. kép).⁹⁶ A 222vb oldali szövegbe iktatott bejegyzéséből kiolvashatóan Barnabas de Zuhaloogh scriptor Vitus zágrábi prépostnak másolta az Úr 1453. évében. A bejegyzést elsőként Dankó József közölte, Ivan Tkalčičra hivatkozva.⁹⁷ Dankó egyúttal azt is jelezte, hogy a Vitus prépost nevével kezdődő bejegyzés elé egy „... picto scuto Báthorianorum consimili, ...” került.⁹⁸

Dankó nem írja le a címert, és ez ideig fényképét sem közölte senki. A kis háromszögű pajzs fehér (ezüst) mezőjébe három jobbról balra forduló vörös ék került. Az első ék a pajzs felső széléhez tapad.

Időközben a horvát és a magyar levéltári kutatások felszínre hoztak egy Vitus nevű zágrábi prépostot, akinek működéséről 1428 és 1437 közötti okmányok szólnak. Először János zágrábi püspök levelében, „Nobili Vito filio Thomae de Beüncseiin” szerepel.⁹⁹ 1433-ban a pápától kéri, hogy erősítse meg őt zágrábi préposti hivatalában. 1437-ben szintén a Szentszékkal folytatott levélváltásban szerepel Vitus személye.¹⁰⁰ A prépost családneve a horvát

irodalomban Boshko,¹⁰¹ illetve ennek a Bocskai családnévhez elvezető – Buchko, Bacska és Bocska – variánsai honosodnak meg.¹⁰² Ezzel szemben a magyarországi irodalom az 1428-as oklevélből indul ki, mely Vitus apjaként Büssüi Tamást nevezi meg. Róla azon túl, hogy a zágrábi prépost apja volt, egyéb adat nem szól. Viden kívül még egy személy viselte a Büssüi előnevet, mégpedig Bocskai Veronika, Megyericsei Frank felesége.¹⁰³

A Bacsikaiak a 14. századra sokfelé elágazó, és ekkor is igen tekintélyes családokból álló Gutkeled nemzetségben gyökereztek. A 14–15. században maguk is több ágra szakadtak. Közülük András fia Miklós (1330–1346), az ő utódai kerültek Szlavóniába.¹⁰⁴ Talán közéjük tartozott az a Miklós, akit Büssüi Veronika mostohatestvéreként szerepeltet egy dokumentum.¹⁰⁵ Pozitív adat ugyan nem igazolja, mégsem elképzelhetetlen, hogy Vitus szorosabban vett elődei az említett András fia Miklós leszármazottakkal együtt telepedtek meg Szlavóniában, illetve nyertek birtokokat a Dél-vidéken, Tamás például a somogyi Büssüt tekinthette családi fészke-nek, s a birtokból nyert név szerint magában egy a Bacsikaiakból kiváló család megalapozóját remélte. Családja azonban gyermekeivel kihalt. A papi pályán a közepes szint fölé emelkedett Vitus egyfelől rangosabbnak tarthatta az őt a nagy ősökhez és a 14. század elején nyert zempléni birtokhoz jobban tapadó Bushko, Bacsikai nevet,¹⁰⁶ mint az apa által nyert birtokra utaló Büssüit (Bese, Besew, Beusen). Másfelől jogosan és talán hivatalból, gyűrűs pecsétjére is felkerülhettek a Gutkeledék 13. századból ismert és a 14–15. században több tekintélyes család címerén funkcionáló oldalékeket mutató mesteralak ékek, a „farkasfogak”.¹⁰⁷ A korai példát Gutkeled István szlavón bán Stájerország főkapitányaként 1255-től néhány éven át vert igen jó minőségű és hosszú évtizedek múlva is értékes stájer dénárja kínálja. A dénár előlapján a pénz kibocsátójának címeralakját ékek alkotják.¹⁰⁸ A késői pedig Bachkai Miklós nyitrai püspöki pecsétje. Az előbb nyitrai (1501–1502), majd erdélyi püspök (1502–1504) nyitrai püspök korában II. Ulászló megbízásából járt követként XII. Lajos király udvarában, hogy előmozdítsa a francia király rokona, Candelai Anna és a magyar király házasságát. 1500. július 14-én kelt megbízólevelét és ahhoz tartozó pecsétjét a Francia Állami Levéltár őrzi.¹⁰⁹ Egy címerével – és a nevét tartalmazó felirattal – díszített kőlap a dévai múzeumban van, egy másik kőcímerének töredékei a gyulafehérvári székesegyházban kerültek elő.¹¹⁰

11. Zágrábi missale.
Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 26. f. 222vb
(MTA, mikrofilmtár)

JEGYZETEK

1 *Ivan Tkalčić*: Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka. Starine na sviet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti XIII. 1881, 119–149. Tkalčić a második jegyzék anyagát az első lábjegyzeteiként közli. Az első katalógussal egy igen tekintélyes, 1951-ben közreadott tanulmánytól (*Dragutin Kniewald*: Najstariji inventari zagrebačke katedrale. Starine na sviet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti XLIII. 1951, 49–81) eltekintve érdemben nem foglalkoztak, annak ellenére, hogy ez az első tekintélyes könyvgyűjteményt megőrkítő – és a maga korában feldolgozónak tekinthető – jegyzék. A harmincoldalas inventárium tizenkilenc oldalon sorolja fel a zágrábi székeskáptalani bibliotheca köteteit. Műfajonként csoportosítja az állomány anyagát, a kötetek azonosítását az incipitek és explicitek rögzítése mellett a bejegyzések közlésével segíti, olykor megjegyzéseket fűz a kötetek műfajon belüli tartalmára, készítési korára vonatkozóan, néha jellemzi az írástípust is. A leltárkönyv összeállítását a liturgián és a teológiai ismeretekon kívül különösen a jogban volt jártas, de biztonsággal kezelte a természettudományos irodalmat is. Röviden bemutatja az inventárium előkerülésének körülményeit, megadja a káptalani levéltárban őrzött dokumentum jelzetét (fasc. 101. No. 3.) és kivonatossan ismerteti: *Fejérpataky László*: A zágrábi káptalani könyvtár 15. századi könyvrajstroma. Magyar Könyvszemle V. 1880, 363–368.

2 Dolgozatomban témájának alapjául a zágrábi könyvtárakban 2015. március 16–18. között végzett helyszíni vizsgálataim szolgálnak. A Székesegyházi Könyvtár / Metropolitana (mai őrzőhelyei közül – melyek vezetőinek és kezelőinek ezúton köszönöm szíves segítségét – a Hrvatski državni arhiv, a Metropolitana knjižnica és a Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti) liturgikus kódexekből Csomó Orsolya egyházzenei kutatásaihoz igazodva válogathattam. A tanulmányút anyagi fedezetét az OTKA NF 84216 számú programja biztosította. Fényképek készíttetésére nem volt lehetőségem, ezért az alábbiakban publikációk segítségével elérhető reprodukciókra, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának mikrofilmjeire hivatkozom.

3 Az alábbiakban a következő rövidítéseket használom: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára: MTAK; Országos Széchényi Könyvtár: OSZK; Universitätsbibliothek: UB.

4 Délnémet missale, Heidelberg, UB, Cod. Sal. VII. 111a, f. 2v: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/salVII111a/0044>

5 Nem foglalkozik tanulmányunk a kánonképét őrző Németújvári Missaléval és a 2015. év időhöz és témához kötött kutatási lehetősége miatt a *notát* nem tartalmazó misekönyvekkel és más olyan liturgikus könyvtípusokkal sem, amelyekben elméletileg lehet rajzolt-festett kánonkép.

6 Az inventárium 13. oldalán a következők olvashatók e tételről: „item, unum aliud missale novum cum calendario, preambulis, prefacionibus et canone ab ante, et incipit cum rubrica in dominica prima, et in fine prime pagine secundi folii finit amen dico, habens in fine sequencias sine nota, et finit liber de eadem littera nobis dare gaudia; quod missale, bone memorie dominus

Blasius legavit pro brebenda sanctorum Cosme e Damiani martirum.” In: *Tkalčić*: Dva inventara... i. m. (1. jegyzet) 131–132.

7 *Antun Markov*: Catalog metropolitanskih riedkosti. In: Kulturno poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. grodišnjice osnutka. Collectio dissertationes de almo episcopatu zagrabiensi in memoriam foundationis eiusdem A. D. MXCIV. Ured. Dragutin Kniewald. Zagreb 1944, 526.

8 Balázs kanonokról és a székesegyház Szent Kozma és Damján tiszteletére szentelt oltáráról: Minijatura u Jugoslaviji. Ured. Zdenka Munk. Zagreb, Muzej za umjetnost i orbt, 1964, 289–290. (33. sz.) (*Dragutin Kniewald*) A kánonkép alatt feltehetően „memento mei pro peccatoris” bejegyzés olvasható. Krisztus lába alatt az S és B betűket idéző formákban kivakart szöveg maradványai sejthetők. A 18ra oldal tetején, a kódex egyedüli díszítőelemeként igényes, laparannal készült törzsű filigrándíszes T iniciálé vezeti be a misekánon szövegét.

9 14. század közepi datálás: *Markov*: Catalog metropolitanskih riedkosti... i. m. (7. jegyzet) 526; 14. századi készítésre voksol: *Zentai Loránd*: A helyi produkció. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II. (A magyarországi művészet története, 2.) Szerk. Marosi Ernő. Budapest 1987, I., 357; 14. századi zágrábi scriptort feltételez: Minijatura u Jugoslaviji... i. m. (8. jegyzet) 289. (31. sz.) (*Dragutin Kniewald*)

10 A kánonkép ez ideig legjobb reprodukcióját közli: *Anđelko Badurina et al.*: Minijatura. Umjetnost na tlu Jugoslavije. Beograd–Zagreb–Mostar 1984, 46. tábla.

11 *Zentai*: A helyi produkció... i. m. (9. jegyzet) 357.

12 Az inventáriumban és a kódexben szereplő Balázs kanonokról semmilyen adat nem maradt fenn.

13 *Csapodi Csaba* – *Csapodiné Gárdonyi Klára*: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt, I–III. Budapest 1988–1994, II., 2814. sz. Mikrofilm: MTAK Mf 6410/II.

14 Kánonkép: London, British Library, Harley MS 2891, f. 145v; Párizs, Bibliothèque nationale de France, Ms. Lat. 18014, f. 67r; uo. Ms. Fr. 13091, f. 13v.

15 Például a cseh művészetből is táplálkozó, egykor a bajorországi Páhl Szent Lőrinc-templomából származó oltár (Salzburg, 1400 körül; München, Bayerisches Nationalmuseum), egy kremsmünsteri oltártábla Jézus születésének jelenetével (Salzburg [?] 1390–1410, Bécs, Museum Mittellalterlicher Kunst, Unteres Belvedere), a wilteni Keresztrefeszítés-tábla (Tirol, 1425–1435, uo.) és Ulrich Reichenacker epítáfiuma (stájer munka, 1410 körül, Graz, Steiermärkisches Landesmuseum Joanneum), a stílus cseh példáiról: *Robert Suckale*: Klosterreform und Buchkunt. Die Handschriften des Mettener Abtes Peter I. München, Bayerische Staatsbibliothek. Clm. 8201 und Clm. 8201d Petersberg 2012, 144, 146.

16 Albeni Eberhard 1397–1406, 1409–1419, Andrea Scolari 1407 és Albeni János 1420–1438 között.

17 A 14. századi készítés mellett: *Dragutin Kniewald*: Zagrebački liturgijski kodeksi XI–XV stoljeća. Croatia Sacra XIX. 1940, 10, 60; Minijatura u Jigoslaviji... i. m. (8. jegyzet) 34. sz., 31. tábla; *Zentai*: A helyi produkció... i. m. (9. jegyzet) 357; a következő évszázad mellett: *Markov*: Catalog metropolitanskih riedkosti... i. m. (7. jegyzet)

527; Bibliotheca Hungarica... i. m. (13. jegyzet) II., 2868. sz. Mikrofilm: MTAK Mf 6415/III.

18 Például: Herford prépost 1366 előtt készült missaléjának kánonképe (Olomouc, Státní archiv, Kap. Knih. 131, f. 141v). In: Moravská knižní malba XI. až XVI. století. Red. Antonín Friedl et al. Brno 1955, No. 7. és 4. kép, továbbá egy kötéstábla Szentháromságot ábrázoló 14. századi tollrajza (Olomouc, Knihovna Univerzity Palackého v Olomouci II. 138), uo. No. 78 és 5. kép; osztrák-cseh hatást említ *Zentai*: A helyi produkció... i. m. (9. jegyzet) 358.

19 Minijatura u Jugoslaviji... i. m. (8. jegyzet) (34. sz.)

20 A korai keletkezés és a kódexnek az inventárium egyik tételével lehetséges azonossága mellett: *Markov*: Catalog metropolitanskih riedkosti... i. m. (7. jegyzet) 526–527; Bibliotheca Hungarica... i. m. (13. jegyzet) No. 2950. Jómagam az inventárium 13. oldalán olvasható utolsó rubrikát (*Tkalčić*: Dva inventara... i. m. [1. jegyzet] 131.) a kódex végének rongáltsága miatt nem találtam meg.

21 Szóbeli közlését köszönöm.

22 Bibliotheca Hungarica... i. m. (13. jegyzet) 2811. sz. Mikrofilm: MTAK Mf 6410/III, 6411/1.

23 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1844, f. 149v.

24 Compendium, München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 8201d, In: *Suckale*: Klosterreform und Buchkunt... i. m. (15. jegyzet) Abb. 174.

25 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1767, f. 270v, in: Mitteleuropäische Schulen, V. (ca. 1410–1450). Wien und Niederösterreich. (Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek, 14.) Textband, Tafel- und Registerband. Bearbeitet von Katharina Hranitzky et al. Wien 2012. Textband, Kat. 2. Tafelband, Farbabb. 9. Budapest, OSzK, Cod. Lat. 215, f. 178v, in: *Berkovits Ilona*: Magyar kódexek a XI–XVI. században. Budapest 1975, XI. tábla; Pozsony, Archiv hlavného mesta SR Bratislavy, EL–13a, f. 138v, in: Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Szerk. Takács Imre. Budapest 2006, 615–616. (Kat. sz. 7.55.) (*Dušan Buran*)

26 Sigismundus rex et imperator... i. m. (25. jegyzet) 620–621. (Kat. sz. 7.61.) (*Jékely Zsombor*)

27 *Hoffmann Edith*: A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai. (Az Országos Széchényi Könyvtár Tudományos Kiadványai I.) Budapest, 1928. 90. A <http://www.ubs.sbg.ac.at/sosa/handschriften/mIII23.txt.htm>. (Universitätsbibliothek Salzburg, Juni 2003); a salzburgi missale-műhely, valamint Johannes Bämle és műhelye munkásságának feldolgozása: *Christine Beier*: Missalien massenhaft. Die Bämle-Werkstatt und die Augsburger Buchmalerei im 15. Jahrhundert. Codices Manuscripti, Heft 48/49 Juni 2004, Textband, 55–72; Tafelband, 67–78; Sheila Edmunds Bämle életútjára vonatkozóan fontos tanulmányát (New Light on Johannes Bämle. Journal of the Printing Historical Society XXII. 1993, 29–53) nem olvashattam. A kódex leírása liturgiája szempontjából: *Polycarpus Radó*: Index codicum manu scriptorum liturgicorum Regni Hungariae. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, XIV.) Budapest 1941, No. 249. A kódexet eredetiben nem láttam, munkámat a fentebb megnevezett ubs.sbg.mIII23 2003 i. m. színes képanyaga és Csomó Orsolya

nem könyvfestészeti kutatások céljára készítettett fekete-fehér felvételei segítették.

28 Ubs.sbg.mIII23.2003. i. m. (27. jegyzet)

29 A fogalom újabban vonult be a közép-európai művészet egyes területeinek művészetére vonatkoztatva. Ezt használja például *Armand Tif*: Der Illuminator des Koloman-Antiphonars. Zur Frage der Mobilität eines Buchausstatters im Donau–österreichischen Raums um 1480. 98. In: Wege zum illuminierten Buch: Herstellungsbedingungen für Buchmalerei. Hrsg. von Christine Beier – Evelyn Theresia Kubina. (Wien–Köln–Weimar 2014) tanulmánya címében.

30 Kodikológiai leírása: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Quos recensuit D. Polycarpus Radó OSB. Primae partis editio revisa et aucta cui et toti operi adlaboravit Ladislaus Mezey. Budapest 1973, 215–217. (No. 45.)

31 *Julius Sopko*: Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku. (Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie, II.) Martin 1982, 52–53. (No. 226.)

32 Hasonlő jellegű, német nyelvű bejegyzés olvasható „Fraw Magdalena Rosentalerin” Szent Mártonnak ajándékozott misekönyvében. (Budapest, OSzK, Cod. Lat. 219. Libri liturgici manuscripti... i. m. [30. jegyzet] 217–220. [No. 46.]

33 *Hoffmann*: A Nemzeti Múzeum... i. m. (27. jegyzet) 89–90. A kötet tanulmányunkban felhasznált szövegrészének önálló kiadása: *Hoffmann Edith*: A Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárának Magyarországon illuminált kéziratai. Magyar Könyvszemle UF XXXIV. 1927, 1–43.

34 Verborgene Schönheit. Die Buchkunst im Stift Klosterneuburg. Katalog zur Sonderausstellung 1988 des Stiftsmuseums Klosterneuburg. Hrsg. von Alois Haidinger. Klosterneuburg–Wien 1998, 60. (Kat. Nr. 79, Fig 35, 34.) A heiligenkreuzi kódex egy lapjának képe ugyanitt, Fig. 35. A katalógus felsorolja a tárgyalt kódex számításba vehető analógiáit, ezek között nem szerepel a budapesti kódex (60). Egy újabb publikáció, amelyet még nem olvashattam, foglalkozik e kódexszel a klosterneuburgi mesterekkel összefüggésbe hozható művek között: *Armand Tif*: Der Illuminator des Koloman-Antiphonars... i. m. (29. jegyzet) 98. Az OSzK Cod. Lat. 222. jelzetű kódexéről fényképet nem publikáltak.

35 Ennek a könyvdíszító stílusnak és motívumkincsnek az irányához igazodik a pozsonyi és észak-magyarországi illuminált kódexeknek egy olyan 15. század utolsó negyedében készült csoportja, amelyet meglehetősen differenciálatlanul, az 1480 körül Bécsbe áttelepülő Ulrich Schreierhez vagy műhelyéhez szokás kötni.

36 *Hoffmann*: A Nemzeti Múzeum... i. m. (27. jegyzet) 90.

37 *Hoffmann*: A Nemzeti Múzeum... i. m. (27. jegyzet) 90.

38 Ezek közül szempontunkból az alábbiak tartalmazzák a korábbi irodalmat, s egyúttal a legfontosabbnak tekinthetők: *Kurt Holter*: Der Einfluss der Melker Reform auf das klösterliche Buchwesen in Österreich. In: Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters. Internationaler Kongress, Krems an der Donau, 18–21. September 1978. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch–Historische Klasse, Sitzungsberichte, 367. Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, 3.) Hrsg. von Hermann Kühn. Wien 1980, 305–320; *Johannes Janota*: Von der Handschrift zum

Druck. In: Augsburg Buchdruck und Verlagswesen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Hrsg. von Helmut Gier – Johannes Janota. Wiesbaden 1997, 125–139; *Kurt Holter*: Buchmalerei. In: Ausstellungskatalog Spätgotik in Salzburg. Die Malerei 1400–1530. Salzburg, Neues Haus und Gotischer Saal, 26. 5.–1. 10. Wien 1972, 221–225; *Christine Beier*: Producing, buying and decorating books in the age of Gutenberg. The role of monasteries in central Europe. In: Early Printed Books as Material Objects. Proceedings, Munich, 19–21 August 2009. Ed. Bettina Wagner – Marcia Reed. Berlin 2010, 65–82, 116–130; *Norbert H. Ott*: Frühe Augsburger Buchillustration. In: Augsburg Buchdruck und verlagswesen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Hrsg. von Helmut Gier – Johannes Janota. Wiesbaden 1997, 201–241; *Ferdinand Eichler*: Eine Salzburger Missalienwerkstätte des späten XV. Jahrhunderts. Gutenberg Jahrbuch 1977, 153–168; *Nataša Golob*: Johannes von Werd de Augusta – ein fahrender Buchmaler? In: Gotik in Slowenien. Vom Werden des Kulturraums zwischen Alpen, Pannonien und Adria. Vorträge des internationalen Symposiums, Ljubljana, Narodna galerija, 20–22. Oktober 1994. Hrsg. von Janez Höfler. Ljubljana, 1995. [i. e. 1996] 387–402.

39 Ilyen korongokat festett például: az 1476-os készítést igazoló possessor-bejegyzést tartalmazó salzburgi (UB M III 12) vagy a Stamsi Missale (Stams, Zisterzienserstift, Bibliothek, Cod. 3) miniátora.

40 A grazi és salzburgi kódexekhez *Beier*: Missalien massenhaft... i. m. (27. jegyzet) (Textband) 66–68; (Tafelband) Abb. 28–31; a stamsi kéziratához *Hermann Julius Hermann*: Die illuminierten Handschriften in Tirol. (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich, I.) Hrsg. von Franz Wickhoff. Leipzig 1905, No. 240; Kurzinventar der illuminierten Handschriften der Zisterzienserstifts Stams Tirol. Hrsg. von Martin Roland et al., l.: www.univie.ac.at/paecht-archiv-alt/ki/stams/cod_03/cod_03.htm (képekkel).

41 *Hoffmann*: A Nemzeti Múzeum... i. m. (27. jegyzet) 89–90.

42 Ff. 90ra, 130ra: *Alžbeta Güntherová – Ján Mišanik*: Illuminierte Handschriften aus der Slowakei. Praha 1962, Abb. 111, 112. További ünnepekhez tartozó, a Bämlekkörre jellemző iniciálékát sejtet a kötetben: *Július Sopko*: Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach. (Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie, I.) Martin 1981, 63–64. (No. 19.) Véleményem szerint egy kódex készítése idejében kiemelkedő képességű, tekintélyes illuminátor huzamosabb alkalmazása valamely rangos egyházi intézményben vagy városban, jelzi az alkalmazó fél művészetekhez való viszonyának színvonalát miközben képet ad anyagi erejéről is. Ezzel szemben nem értékmérő, inkább helytörténeti, vallástörténeti szempontból lehet jelentősége egy vándorművész hosszabb-rövidebb idejű megtelepedésének valamely városban. Ugyanez fordítva is érvényes, egy illuminátor jelenléte növelheti az ajándékozásra szánt liturgikus könyvek iránti igényt. Valamely kulturális-művészeti centrum is inspirálhatta környezetét könyvrendelés-készítés szempontjából. A Bämle- vagy Salzburg-augsburgi missale-műhely elsősorban misekönyvek előállításában jeleskedett évtizedeken keresztül, de a szerzőknyveken kívül más műfajba tartozó kötetek, például világi tárgyú műveket tartalmazók díszítését is vállalta. Emellett az 1470-es évektől a

nürnbergi Koberger és az augsburgi Bämle nyomda igényeit is kielégítette. Időnként egy-egy festő kiszorult a központi műhelyekből vagy a nagyobb jövedelem reményében vándorútra kelt. A vándorfestőt magával hozott képességén, megszerzett gyakorlatán kívül mintalapok, sablonok segítették megbízatásai teljesítésében. Vándorútjaik állomáshelyei ritkán formáltak művészeti-eket. A térbeli és időbeli produktivitása szinte felmérhetetlen, alkotásai bármely gyűjteményben felbukkanhatnak. A pannonthalmi *Mons Sacer*-kiállításon bemutatva vált nyilvánvalóvá számomra, hogy az a pfannbergi (Stájerország), két festett iniciálét és egész oldalas kánonképet tartalmazó salzburgi rítusú misekönyv (Pannonthalma, Főapátsági Könyvtár, 120b A 12), melyet a kötetben olvasható bejegyzés értelmében Wolfgangus Possl pap hagyott kápolnája mindenkor káplánjaira, legalább két alábbi kódex kánonképének rokonaként a Bämle- vagy Salzburg-augsburgi missale-műhely 1470–1480-as éveinek alkotása lehet (a kódex irodalma: Libri liturgici manuscripti... i. m. [30. jegyzet] 186–190 [No. 36.]; *Mons Sacer* 996–996. Pannonthalma 1000 éve. I–III. Szerk: Takács Imre. Pannonthalma 1996, III., 210–211 [D.11. sz.] [*Bánhegyi B. Miksa*]). A kánonkép a müncheni Bayerische Staatsbibliothek, Clm 19236. jelzetű (<https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1438008650bsb00086599.pdf>, 13v, 280. kép) és a retzi Stadtarchiv Cod. 65/2. jelzetű passauai missale kánonképének rokona (f. 117v, l.: manuscripta.at/ms1/hs_detail.php?ID=1617 és a könyvfestészeti megjegyzést ugyanitt további irodalommal: Katalog der deutschsprachigen illustrierten Handschriften des Mittelalters. Band 5, Lfg. 3: 43. Gebetbücher [Città del Vaticano – Einsiedeln]. Bearbeitet von Regina Cermann. 2009). A kompozíció kiindulópontját Bämle 1457-ben készült kánonképe jelentheti a feszület, a jellegzetes magas, zöld növényzettel tarkított és szikladarabokkal telehintett keskeny út, valamint Szent János és részben Szűz Mária (bifolio, New York, Pierpont Morgan Library, M 45, l. *Beier*: Missalien massenhaft... i. m. [27. jegyzet] Abb. 15.) hasonlósága alapján. A kódex vándorútja a pfannbergi várkápolna 1542–1544 közötti felszámolását követően vehette kezdetét (a kápolna történetéhez további irodalommal l. *Karl Heinz Burmeister*: Graf Georg III. von Montfort–Bregenz–Pfannberg [ca. 1475/80–1544]. Eine biographische Skizze. Montfort. Vierteljahresschrift für Geschichte und Gegenwart Vorarlbergs LXI., 2009, 1, 16.).

43 Ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. (27. jegyzet) 2, 4, 6, 7, 8. kép.

44 Nem különösen karakteres, de ebben az emlékkörben olykor aranykorong díszíti az indából képzett hurok belsejét. A Zágrábi Misekönyv környezetében a grazi UB Cod. 131-es jelzetű kódex mestere élt ezzel a díszítőformával, valamivel 1482 előtt (f. 5r, l. *Beier*: Missalien massenhaft... i. m. [27. jegyzet] Abb. 31).

45 F. 8r, *Beier*: Missalien massenhaft... i. m. (27. jegyzet) Abb. 30–31. és f. 5r, uo. Abb. 31.

46 *Hermann*: Die illuminierten Handschriften in Tirol... i. m. (40. jegyzet) No. 240; Kurzinventar der illuminierten Handschriften bis 1600 in der Bibliothek des Zisterzienserstifts Stams in Tirol. Hrsg. Martin Roland et al. (Version 1. Mai 2010), képekkel: http://www.univie.ac.at/paecht-archiv-alt/ki/stams/Kurzinventar_Stams_pdf.

47 Ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. (27. jegyzet) 2. kép.

48 Ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. (27. jegyzet) 4. kép.

49 Ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. (27. jegyzet) 7. kép.

- 50 Ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. (27. jegyzet) 6. kép.
- 51 Képe: Kurzinventar... i. m. (46. jegyzet). A stamsi iniciálé betűlábán egy emberfejes maszk látható. A salzburgi kódex ornamentikájának is része ez a motívum, de a rendelkezésekre álló mikrofilmen ezek kivehetetlenek.
- 52 Ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. (27. jegyzet) 6. kép.
- 53 Erre alkalmasabb lenne a négy oldalt körülölelő f. 17. v, de erről csak részletet reprezentáló reprodukció áll rendelkezésünkre: ubs.sbg.mIII23. 2003. i. m. (27. jegyzet) 1. kép, négyoldalas a 167r. marginális dísz is. A bemutatásra kerülő oldal képe: ubs.sbg.mIII23. 2003. i. m. (27. jegyzet) 5. kép.
- 54 Ez a levéltípus az első csoportban is előfordul, a második példája a f. 185r-n látható (ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. [27. jegyzet] 9. kép).
- 55 Például: f. 19r.
- 56 Ezeket a bal felső sarokból az óra járásával egyező irányban haladva 1. 2. 3. 4. 5. számmal jelöltük.
- 57 Például: ff. 35v, 182r.
- 58 Az előző jegyzet sorát a 6. 7. 8. (leginkább ez alkalmas a gerezdes gyümölcsre emlékeztető virágforma felidézésére, melynek legjellegzetesebb példáját a f. 178v lapszéle kínálja) 9. 10. számok követik.
- 59 Kelyhes virágok, például: f. 17r: a lécsúcsán, a felső lapszélen (ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. [27. jegyzet] 1), kúpos, kelyhes virágfejek gazdag, olykor stilizált, csigaházhoz hasonlóan vezetett porzójúak, például: f. 149. rectón (ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. [27. jegyzet] 3. kép).
- 60 Libri liturgici manuscripti... i. m. [30. jegyzet] 164–172 (No. 29.); *Berkovits Ilona*: Magyar emlékek. In: *Esztergom műemlékei* I. rész. Múzeumok, kincstár, könyvtár. Szerk. Gerevich Tibor, összeáll. Genthon István. (Magyarország műemléki topográfiája, I. kötet, I. rész, Esztergom) Budapest 1948, 4. sz. (a korábbi irodalmat összefoglalva egyfelől megállapítja, hogy az Esztergomi Missalét a List-féle és a Pottenberger Missalén keresztül a stílus szála köti Pozsonyhoz és a Salzburgi-augsburgi festőműhelyhez, másfelől Palkovich György 19. századi nagyszombati könyvtáros bejegyzésével véli igazolhatónak a 15. század végi pozsonyi használatot); *Güntherová-Mišianik*: Illuminierte Handschriften... i. m. (42. jegyzet) 51–52. (No. 38.), Abb. 113–114.; *Berkovits*: Magyar kódexek... i. m. (25. jegyzet) XXIII. tábla; *Sopko*: Stredoveké latinské kódexy... i. m. (31. jegyzet) 139–140. (No. 287). Mikrofilm: MTAK 1508/1. A kódex autopszikus vizsgálatának lehetőségét, valamint a munkámat segítő fényképek elkészítését Szalai Katalin könyvtárigazgatónak és munkatársainak köszönöm.
- 61 A két oldal reprodukciójának elérhetőségét l. az előző jegyzetben.
- 62 A másodikikat a 185r oldal képviselte a Salzburgi Missaléból, a 19r oldal tüskés levele illusztrálatlan maradt.
- 63 F. 167r (ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. [27. jegyzet] 5. kép) 4, 1, 2.
- 64 A salzburgi kódexből idézett példák: ff. 35v, 185v (ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. [27. jegyzet] 9. kép).
- 65 A salzburgi változatok: ff. 145r, 149r (ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. [27. jegyzet] 3. kép), 167r (uo. 5. kép).
- 66 F. 179r.
- 67 Salzburgba, ff. 17r (ubs.sbg.mIII23 2003. [27. jegyzet] 1. kép), 167r (uo. 5. kép), 236r.
- 68 Például: ff. 32r, 178r, 182r.
- 69 Ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. (27. jegyzet) 10. kép.
- 70 Ubs.sbg.mIII23 2003. i. m. (27. jegyzet) 3. kép.
- 71 Az összevetéshez hozzáférhetőség szempontjából felhasználhatónak bizonyult kódexek (egy kivétellel miksekönyvek, a kivételt jelentő antiphonáléra a megfelelő helyen felhívjuk a figyelmet) jegyzéke:
- New York, Pierpont Morgan Library, M. 45 (Bämmler) 1457.
- Graz, UB Ms. 109, (Bämmler) 1465 körül.
- Eichstätt, Diözesanarchiv, Ordinariatsbibliothek, Ms. 131, (Bämmler) 1466.
- Klagenfurt, Kärntner Landesarchiv, Cod. 1/6, (Bämmler) 1466.
- Salzburg, UB M III 12, (Bämmler-műhely) 1476.
- Stams, Zisterzienserstift, No. 3, (augsburgi stílus) 1476 után.
- Graz, UB Cod. 74, (Bämmler-műhely) 1477 előtt.
- Pozsony, Archiv hlavného mesta SR Bratislavy, EL 13, (Augsburgi stílus) 1478 előtt.
- Graz, UB Ms. 112, (Augsburg) 1470–1480.
- Retz, Stadtarchiv Cod 65/2, (Bämmler ?) 1470–1480.
- München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 19236, (Bämmler korai?) 1470–1480.
- Salzburg, UB M III 11, (Augsburg) 1480 körül.
- Toronto, Bergendal Collection of Manuscripts and Incunables, Bergendal 40 (Augsburg-salzburgi műhely?) 1481 előtt (?).
- Melk, Stiftsbibliothek, P 132, (Bamberg, Johann Seisenschmidt, illuminálás: Nürnberg) 1481 körül.
- Graz, UB Cod 131, (Bämmler-műhely) 1482 előtt.
- Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1778, (Bämmler-műhely) 1480-as évek.
- Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1782, (Bämmler-műhely) 1480-as évek.
- Innsbruck, Kärntner Landesmuseum, No. 15. (Bämmler-műhely?) 1480-as évek.
- Graz, UB Cod. 716, (Augsburg-Salzburg?) 1480–1490.
- Pannonhalma, Benedek-rendi Főapátság Könyvtára, 120b A 12, (Augsburg-salzburgi műhely?) 1480-as évek.
- Maribor, Škofijski arhiv, Nr. 14, (Johannes Werd de Augusta) 1484 előtt.
- Ljubljana, Nadškofijski arhiv, Nr. 17, 18 (Johannes Werd de Augusta) 1491.
- Bamberg, Staatsbibliothek, RB Inc. typ. V. 6. (Bamberg, Johann Sensenschmidt–Heinrich Petzensteiner) 1491.
- 72 Chantilly, Musée Condé, Ms 65, f. 34r. Jean Colombe Louis de Laval Livres d’heures-jében is (Párizs, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 920, f. 158) megfestette ezt a témát. A motívum flandriai példaként a Delfti Grisaille illuminátor műveként ismert hóraskönyv 59v oldala kínálkozik az 1440–1460 közötti évekből (Hague, Koninklijke Bibliotheek, 74 G. 35).
- 73 Például: Stamsi Missale. Stams, Zisterzienserstift, No. 3, f. 11v.
- 74 A legkorábbi ismert példa a medingeni Szűz Mária-kolostor 1340 körüli szobra, mely feltehetően Margaretha Ebneré volt. In: *Ikonographie der Mutterschaftsmystik Interdependenzen zwischen Andachtsbild und Spiritualität im Kontext spätmittelalterlicher Frauenmystik. Abbildungen*. 2007. In: othes.univie.ac.at/407/2/ Mutterschaftsmystik_nach_Korrektur.pdf. Abb. 1. A képanyag az alábbi, hozzám el nem jutott könyvhöz készült: *Brigitte Zierhut-Bösch*: *Ikonographie der Mutterschafts-*

mystik Interdependenzen zwischen Andachtsbild und Spiritualität im Kontext spätmittelalterlicher Frauenmystik. Freiburg im Breisgau 2008.

75 A müncheni Bayerisches Nationalmuseum 1340 körüli példánya: *Zierhut-Bösch*: Ikonographie der Mutterschaftsmystik... i. m. (74. jegyzet) Abb. 44.

76 Mariano d'Agnolo Romanelli sienai szobrász műve egy luganói magángyűjteményben: *Zierhut-Bösch*: Ikonographie der Mutterschaftsmystik... i. m. (74. jegyzet) Abb. 45.

77 Vita Prima di S. Francesco d'Assisi del B. Tommaso da Celano. Roma 1880, Cap. XXX.

78 Erről a folyamatról általában: Proœmium. In: Vita Jesu Christi e quatuor evangelis et scriptoribus orthodoxis concinnata per Ludolphum de Saxonia ex ordine carthusianorum. Studio et opera A. Clovis Bolard – Ludovicus Maria Rigollet – J. Carnandet. Paris–Roma 1855. 1a–b. A törékeny csecsemő megváltásában az Utolsó ítélet során betöltött szerepéről: „Verbum infans, caro scilicet infirma, infantulus tener, caro omnis laborisimpotens, omnis operis impatiens. Itaque jam, carnalis homo, fuge voluptatem, quia posita est mors secus delectationis introitum.” és „Haec est spiritualis via salutis, tanquam humilitatis fundamentum.” „Natus est secundum carnem, ut nos secundum spiritum renasceremur...” uo. In: De nativitate Salvatoris nostri, 40a, 40b; *Hans Wentzel*: Christkind. In: Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte, III (1953), Sp. 590–609, in: *RDK Labor*, URL <http://www.rdklabor.de/w/?oldid=92618> [17.06.2015]

79 A Salzburgi Missale tárgyalt kompozíciójának rokonai: Filippo di Matteo Torelli 1466-ban készült evangeliariumának karácsonyi, Jézus imádása témájú iniciáléja közelében egy keretezett képén a glóbuszon álló, áldó gesztusú ruhátlan gyermek Jézus áll (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Cod. Edili 115, f. 4v), l.: www.bildindex.de/dokumente=htm/obj07856462,T,002#lhome. Ennek változata az álló, glóbuszt tartó és áldó Jézus szobra Gregor vagy Michel Erhart és műhelyéből 1500 körül (Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe). A típus népszerűsítése a sokszorosított grafika feladata volt. Olyan tekintélyes művészek voltak ennek készítői, mint id. Lucas Cranach (Wittenberger Heiltumsbuch, 1509. München, Bayerische Staatsbibliothek, Inventar Nr. RAR. 99.) és Martin Schongauer. A típus legkedveltebb ülő alakos változatát a Felső-Rajna-vidéki, az 1460-as évek derekán feltűnő Neujahrs-Wünschblatt példányai nyújtják. A téma gazdagabb változatai a párnán ülő, áldó gyermek Jézus jobbát a világgömbön nyugtatja. Krisztust jókívánságra vonatkozó szövegsorok és gazdagságra utaló tárgyak veszik körül (*Paul Heitz*: Neujahrswünsche des XV. Jahrhunderts. Strassburg 1899, 19, Nr. 10, Schreiber 783.).

80 A tipologikus kéziratokon kívül ritka téma variánsa egy adventi imák magyarázatát tartalmazó kötet, melynek Jézus szíve fametszetes lapja, benne a Tau-keresztel, annak szárára tekeredő kígyóval: Betrachtungen und Gebetsanweisungen zu den Messtexten von Advent bis Ostersamstag, München, BS, Cgm 4485, északbajor kézirat, a 16. sz. első negyedéből (digitalizált változatát közlésezi: Deutsche Forschungsgemeinschaft).

81 „Amikor elérkezett pünkösöd napja, ugyanazon a helyen mindnyájan együtt voltak. Egyszerre olyan zúgás

támadt az égből, mintha csak heves szélvész közeledett volna, és egészen betöltötte a házat, ahol ültek” (ApCsel 2:1–2). (A Szentírásnak a Szent István Társulat Biblikus Bizottságának 1973-as kiadását javító, 1996-ban revideált, interneten 2001-ben közzétett változatát használtam: mek.oszk.hu/00100/00176/htm.)

82 Erre utal: *Beier*: Missalien massenhaft... i. m. (27. jegyzet) 66.

83 Katalógusok és publikációk segítségével összeállított kódexek jegyzéke (Missale M-el jelölve): M: bifolio: New York, Pierpont Morgan Library, M. 45 (Bämmler) 1457; M: Graz, UB Ms. 109 (Bämmler) 1465 körül; M: Eichstätt, Diözesanarchiv, Ordinariatsbibliothek, Ms. 131 (Bämmler) 1466; M: Klagenfurt, Kärntner Landesarchiv, Cod. 1/6 (Bämmler) 1466; M: Salzburg, UB M III 12 (Bämmler-műhely) 1476; M: Stams, Zisterzienserstift, No. 3. (Augsburgi stílus) 1476 után; M: Graz, UB Cod. 74 (Bämmler-műhely) 1477 előtt; M: Pozsony, Archiv hlavného mesta SR Bratislavy, EL 13 (Augsburgi stílus) 1478 előtt; M: Graz, UB Ms. 112 (Augsburg) 1470–1480; M: Retz, Stadtarchiv Cod 65/2 (Bämmler) 1470–1480; M: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 19236 (Bämmler korai?) 1470–1480; M: Salzburg, UB M III 11 (Augsburg) 1480 körül; M: Toronto, Bergendal Collection of Manuscripts and Incunables, Bergendal 40 (Augsburg-salzburgi műhely?) 1481 előtt (?), M: Melk, Stiftsbibliothek, P 132 (Bamberg, Johann Seisenschmidt) 1481 körül; M: Graz, UB UB Cod 131 (Bämmler-műhely) 1482 előtt; M: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1778 (Bämmler-műhely) 1480-as évek; M: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Brixeni Missale, Cod. 1782 (Bämmler-műhely) 1480-as évek; M: Innsbruck, Kärntner Landesmuseum, No. 15. (Bämmler-műhely?) 1480-as évek; M: Graz UB Cod. 716. (Augsburg-Salzburg?) 1480–1490; M: Pannonhalma, Benedekrendi Főapátság Könyvtára, 120b A 12 (Augsburg-salzburgi műhely?) 1480-as évek; M: Maribor, Škofijski arhiv, Nrn. 14 (Johannes Werd de Augusta) 1484 előtt; Antifonale: Ljubljana, Nadškofijski arhiv, Nrn. 17, 18 (Johannes Werd de Augusta) 1491; M: Bamberg, Staatsbibliothek, RB Inc. typ. V. 6. (Bamberg, Johann Sensenschmidt–Heinrich Petzensteiner, 1491).

84 *Fraknoi Vilmos*: Beckensloer váradi misekönyve és esztergomi Curtius kódexe. Magyar Könyvszemle XXI. 1913, 289–293; *Hoffmann Edith*: Régi magyar bibliofilek. Hasonmás és újabb adatok. Szerk. Wehli Tünde. Budapest 1992, 236–237.

85 *Fraknoi*: Beckensloer váradi misekönyve... i. m. (84. jegyzet) 291.

86 *Ernst Frisch*: Handschriftenkatalog. Salzburg 1946, regisztere alapján: www.ubs.sbg.ac.at/sosa/handschriften/mIII41.htm. (2003. március)

87 *Frisch*: Handschriftenkatalog... i. m. (86. jegyzet) a f. 2. reprodukciója.

88 Ubs.sbg.MIII23 i. m. (27. jegyzet) 2003.

89 F. 5r: szeptember 2. „Depositio emerici confessoris sclavoniae” és f. 6r: november 5. „emerici ducis istrie”. L.: Libri liturgici manuscripti... i. m. (30. jegyzet) 164–172. (No. 29.)

90 A 13. század második felében, egy bejegyzés figyelembevételével német nyelvterületen tevékenykedő püspök vagy más klerikus használatára készültnek tekintti: *Dragutin Kniewald*: Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa. Rad Hrvatske akademije znanosti

- i umjetnosti. Umjetničkoga razreda. Knj. 6. 1944. 1. 23; *Markov*: Catalog metropolitanskih riedkosti... i. m. (7. jegyzet) 526. Magyar és cseh nyelvű bejegyzések alapján már 13. századi magyarországi használatról ír: *Szendrei Janka*: A magyar középkor hangjegyes forrásai. (Műhelytanulmányok a magyar zene történetéhez, 1.) Budapest 1981, 59. sz.; *Bibliotheca Hungarica*... i. m. (13. jegyzet) 2875. sz. Mikrofilm: MTAK Mf. 1225/II. A cseh nyelvű bejegyzés könnyen jelezhet zágrábi használatot is.
- 91 *Kniewald*: Zagrebački liturgijski kodeksi... i. m. (17. jegyzet) 33. 36; *Kniewald*: Iluminacija i notacija... i. m. (90. jegyzet) 23.
- 92 Minijatura u Jugoslaviji... i. m. (8. jegyzet) 289. (No. 31.) (*Dragutin Kniewald*)
- 93 Kánonkép, f. 105r, St. Florian, Stiftsbibliothek, cod. XI. 390. In: *Die Zeit der frühen Habsburger. Dome und Kloster 1279–1379*. [Schriftl. Floridus Röhrig – Gottfried Stangler.] Wien 1979, Kat. Nr. 189, kép uo.
- 94 Kánonkép, f. 77v, St. Paul im Lavanttal, Stiftsbibliothek, cod. 49/3, in: *Die Zeit der Frühen Habsburger*... i. m. (93. jegyzet) Kat. Nr. 190, kép uo.
- 95 Délnémet jellegű notáció, cseh és magyar vonatkozású bejegyzések, I. *Szendrei*: A magyar középkor hangjegyes forrásai... i. m. (90. jegyzet) 59. sz.
- 96 *Kniewald*: Zagrebački liturgijski kodeksi... i. m. (17. jegyzet) 33. sz.; *Markov*: Catalog metropolitanskih riedkosti... i. m. (7. jegyzet) 526; *Bibliotheca Hungarica*... i. m. (13. jegyzet) 2836. sz. Mikrofilm: MTAK: Mf 6414/II.
- 97 „d(omi)no Vito / zag(gra)bie(ns)is p(re)po(s)ito: Barnabas de zuhaloogh.ind(omi)ni anno m(emo)rie 1453.” A szöveg pontos ismertetése nélkül in: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Cura et impensis Josephi Dankó*. Budapestini 1893, 102. (38. sz.)
- 98 *Vetus hymnarium*... i. m. (97. jegyzet) 102. (38. sz.)
- 99 1428. június 9. In: *Josephus Koller*: *Historia episcopatus Quinque ecclesiarum. Res gestas ab anno MCCCXLVI. ad MCCCCLIX. Tom. III. Posonii 1784, 337.*
- 100 1433. szeptember 7. *Lukcsics Pál*: A XV. századi pápák oklevelei. I–II. (Olaszországi Magyar Oklevéltár I–II.) Budapest 1938, II., 309. sz.; 1437. február 13.: uo. 450. sz. A zágrábi prépostok sorában 1458. április 8-án bukkan fel utoljára a Vitus név. Az 1420–1430-as években szereplő préposttal azonosnak véli az okmány közreadója: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba. Collegit et sumptibus eiusdem civitatis edidit Johannes Bapt. Tkalcic*. Vol. II. Zagrabiae 1894, 265. Vitus prepositus szerepel egy 1458. április 8-án kelt okmányban is, l. uo. 265. Ezt a lehetőséget elutasítja: *Markov*: Catalog metropolitanskih riedkosti... i. m. (7. jegyzet) 526. *Markov* véleményét a szakirodalom általában indokoltan elfogadja. Erről *C. Tóth Norbert*: A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam, 4.) Budapest 2013, 74.
- 101 *Stephanus Matković*: *Recensio episcoporum, archiepiscoporum, praepositorum majorum et canonicorum inde a fundatione ad praesens. Zagrabiae, 1887. XXV.* Idézi: *C. Tóth*: A székes- és társaskáptalanok... i. m. (100. jegyzet) 74. és 373. jegyzet ugyanitt.
- 102 *Monumenta historica*... i. m. (100. jegyzet) 219, 232, 249, 265, 296; *Markov*: Catalog metropolitanskih riedkosti... i. m. (7. jegyzet) 526.
- 103 *Pálosfalvi Tamás*: Vitézek és Garázdák. A szlavóniai humanisták származásának kérdéséhez. Turul LXXXVI. 2013, 7–8; Veronika özvegyként szerepel egy dokumentumban. 1456-ban elhunyt férjét 1464-ben követte (l. uo. 7.). Ezekből az adatokból arra is következtethetünk, hogy öccse, Vid prépost megérhette az 1458. esztendő. Feltehetően ekkoriban, ahogyan ez az évszámmal ellátott misekönyvből is kitetszik, nem feltétlenül használta családi nevét, ahogy környezete sem tartotta ezt szükségesnek.
- 104 *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. II. (Névmutató) (História Könyvtár kronológiák és adattárak, 5.) Budapest 1996, 38.
- 105 *Pálosfalvi*: Vitézek és Garázdák... i. m. (103. jegyzet) 8.
- 106 A BacsKay családról legújabban: *C. Tóth Norbert*: A püspök és a prépost: a két Bacsikai Miklós. Turul LXXXVIII. 2015, 144–146.
- 107 *Bárczay Oszkár*: A heraldika kézikönyve. Budapest 1892, 8–9; 12, 14, 15, 17, 19. ábra.
- 108 Még kiforratlan címerképről lévén szó, kérdéses, hogy melyik irányba fordulnak az ékek. C.N.H. 356: *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916, 335–356, 367, 454 és 119. kép.
- 109 *Maria Rosu*: Un episcop ardean, mare fan al Sf. Mihail și cu un colier de pelerin. https://www.facebook.com/photo.php?fbid=444829749008825&set=np.129826541.10001279408825&type=18&theater¬if_t=close_friend_activity. A pecsét közlése körirattal: *Louis Douët d'Arcq*: *Inventaires et documents publiés par ordre de l'empereur. Collection de sceaux, Tome 3. Paris 1868, D 11186. sz.*
- 110 A püspök (talán Koncáról – románul Cunța, németül Zeckesdorf, Zäckesdorf – származó) címerkövét a dévai múzeumban őrzik. *Balogh Jolán*: Az erdélyi renaissance, I. 1460–1541. Kolozsvár 1943, 82, 169–170, 222., 61. kép. Erre és a gyulafehérvári töredékekre: *Mikó Árpád*: Jagelló-kori reneszánsz sírköveinkről. *Ars Hungarica* XIV. 1986, 97, 104–105., 55. kép.

The substantial pre-1526 book connection of the Zagreb cathedral chapter (those marked MR are kept by Metropolitanska knjižnica, those indicated by a letter and Arabic number after a Roman numeral are in the Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti) is a little explored source of Hungarian manuscript illumination. Adjusted to Orsolya Csomó's musicological investigations I had a chance to study manuscripts with varying painted decoration. I was primarily interested in their age and place of creation, as well as their style. The Crucifixion image before the Canon of the Mass in the missal dedicated to Saints Cosmas and Damian (MR 13) dates the manuscript to the end of the 14th century. The exquisite Canon picture of the codex marked IV.C.59. seems to be a work produced in Zagreb and dates from the second-third decade of the 15th century. It has connections mainly in Austrian art. Another Zagreb missal (MR 62) was so far dated by literature to the turn of the 13-14th centuries or the mid-15th century. The present paper reckons with the beginning of the period between 1425 and 1450 and emphasizes the south German, Austrian peculiarities of the Crucifixion image. Finally, a missal (III.D.23.) containing a Canon picture whose underdrawing is also unfinished displays the influence of Viennese works incorporating Prague elements as well from the years between 1430 and 1450.

The codices oriented toward the art of Central European, particularly neighbouring Lower Austrian, Styrian and Carinthian areas is followed by a discussion of the Salzburg Missal (Salzburg, Universitätsbibliothek, III 23) of the Zagreb rite. After the iconographic analysis of the images in the codex possibly belonging to the late period of the Salzburg-Augsburg workshop associated with Johannes Bämle the paper enquires into the possible relation of archbishop of Salzburg Johannes Beckensloer to the manuscript. It is not impossible that the codex is a relic of the high priest's attraction to liturgical codices, particularly missals. Nor can it be precluded that the manuscript was created upon Hungarian commission or as a present for the bishop of Zagreb. The study of these codices raised the question of the Austrian stylistic relations of certain missals in Pozsony (e.g.: Budapest, National Széchényi Library, Cod. lat. 222). Special literature usually links these manuscripts to Viennese or Pozsony-based illuminators and stresses the influence, sometimes personal involvement of Ulrich Schreier. The

author wishes to withdraw from this circle – among other manuscripts – the Mss I 20 missal in the Esztergom Archiepiscopal Library which is thought to have been used in Pozsony. On the basis of some characteristic and rare border ornamental motifs its place is sought somewhere in the environment of the Zagreb Missal kept in Salzburg. It is well known that the illuminators employed by the Bämle workshop in Salzburg and/or Augsburg spread the motivic stock of the workshop wandering south and east of Salzburg. During the investigations an itinerant artist's work was also found in the Hungarian heritage of the art discipline (Pannonhalma, Abbey Library, 120b A 12).

The paper ends with a few minor observations. The author agrees with the dating of missale notatum marked MR 70 by literature to the 13th century, but specifies the date as between 1280 and 1290 on the basis of the Crucifixion drawing echoing the Zackenstil. Finally, the paper discusses the inscription on folio 222vb of the MR 26 Zagreb missal in the chapter library. The note names the scribe and the client who ordered the manuscript. The liturgical book was ordered by provost Vitus and copied in 1453. The inscription reveals he was the son of Tamás Büssüi. He was the direct descendant of a branch of the Gutkeled clan, the Bacska family once living in Zemplén, on the line of Miklós son of András who had settled in Slavonia. The text is accompanied by the provost's coat of arms: a small triangular shield with three red wedges turning from left to right in a white field. The father of the provost assumed the name Büssüi [of Büssü] after his estate in Somogy. His son, however, chose their Bosho (Buchko, Bacska, Bocska) name reaching back to the Gutkeleds and was the first in the family to use their coat of arms.

WEHLI Tünde művészettörténész, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet / Research Centre for the Humanities Hungarian Academy of Sciences, Institute of Art History, H-1014 Budapest, Országház utca 28. wehli.tunde@btk.mta.hu

Kulcsszavak: középkori kódexfestészet, Johannes Bämle, Missale Zagrabiense, Zagreb, Metropolitanska knjižnica, Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti / *Keywords:* medieval manuscript illumination, Johannes Bämle, Missale Zagrabiense, Zagreb, Metropolitanska knjižnica, Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti